

ԱՐՁԱԳԱՆԻ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՍ Է ԳԱԼԻՍ ԿԻՐԱԿԷ ՄԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրելն է հիշք ընդունելու և «ԱՐՁԱԳԱՆԻ»-ի խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրավաճառանոցում: Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлис, Редакция „Арцаганет“:

Առանձին համարները 10 կ.

Յայտարարությունների բառին 2 կ.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Արտասահմանեան անցագրերի հարկը: Անդրկովկասեան նախարարական: Արքունական հայ գիւղացիին Անդրկովկասում: Ազգային լուրեր: Նամակ Շուշուց:—ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՑ:—ՖԷԼԷՏՈՆ: Գալստական տիպեր: Սամուէլ:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պետերբուրգից եկած հեռագիրները հաղորդում են, որ այս օրերս ֆինանսների նախարարը պետական խորհրդին առաջարկել է արտասահման գնացողների անցագրերի վերայ դնել հետևեալ հարկերը:—Արտասահմանում ապրելու համար առաջին երեք ամիսները պիտի վճարել 10 ռուբլ՝ իւրաքանչիւր ամսուայ համար. երկրորդ երեք ամիսները—15-ական, երրորդ երեք ամիսները—20-ական, մնացեալ երեք ամիսների համար 25-ական, իսկ այնուհետև—30-ական ռուբլ ոսկով: Այդպիսով առաջին մի տարուայ ընթացքում պիտի վճարել 210 ռուբլ, իսկ հետևեալ տարիների համար 360-ական ռուբլ ոսկով: Բացի այդ, յոգուտ անգամալոյծների գրամազլիի իւրաքանչիւր արտասահման գնացողից հարկ առնուելու է 4 ռուբլ 50 կոպ. թղթադրամ—մինչև վեց ամիս ժամանակով և 10-ական ռուբլ—մի տարի ժամանակով գնացողներից: Վերջապէս, ամեն մի անցագրի համար պիտի տալ 3 ռուբլ գրոշմաթղթի հարկ, իսկ անցագրի ժամանակը անցնելու համար պիտի վճարել տուգանք 25% մետաղեայ գրամով:

* *

Նախարարների խորհուրդը ձայների նշանաւոր բազմութեամբ հաւանութիւն է տուել Անդրկովկասեան նա-

խարհողովակը շինելու ծրագրին. միայն 4 ձայներ են յայտնուել հակառակ ծրագրի:

* *

ԱՐԳՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՑԻՆ ԱՆԳՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
I ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ՆԱՀԱՆԳ

Նախորդ համարներում մենք ներկայացրինք Երեւանեան նահանգի իւրաքանչիւր գաւառի արքունական հայ գիւղացիներին վերաբերեալ այն տեղեկութիւնները, որոնք գտնվում են «Նիւթերի» մէջ: Այժմ մեզ ցանկալի է ամփոփել մեր թուական տեղեկութիւնները և առաջ բերել մի քանի ընդհանուր եզրակացութիւններ առհասարակ ամբողջ նահանգի հայ բնակչութեան վերաբերեալ: Որքան տաղտկալի է թուանշանների ընթերցումը, նոյնքան օգտակար է նոցա իմանալը. առանձնապէս մեզ համար մեծիմաստ են թուանշանները այս դէպքում, քանի որ նոքա լուսաբանում են մի երկրի ազգաբնակչական պայմանները, որը միշտ եղել է և է կենտրոն հայութեան:

Երևանեան նահանգում արքունական գիւղացիները զետեղուած են 955 շինավայրերում, որոնցից 800-ը ներկայացնում են գիւղեր, իսկ 155-ը չուող քիւրդերի և թուրքերի ձմերանոցներ: Հայոց գիւղերի թիւն է 333, թուրքաց—373, ռուսաց—10, քիւրդական—11, եզիդների—11, յունաց—2 և խառն բնակչութեամբ 52, որանց մէջ, ինչպէս գաւառների առանձնակի նկարագրութիւնից երևում էր, գլխաւոր տարրը կազմում են հայերը: Ձմերանոցներից միայն 2-ը համարվում են թուրքական, մնացեալները քիւրդական են:

Հայերը վարում են նստակեաց կեանք. նոքա ապրում են նահանգի թէլեռնային և թէլ գաշտային մասներում, իսկ առաւելապէս նոքա զետեղուած են լեռնային մասներում:

Ըստ 84—85 թուականների հետազոտութեանց նա-
հանգի արքունական գիւղացիները կազմում են 53182
ծուխ, 236860 հոգի արակ. սեռի և 210869 հոգի ի-
գակ. սեռի, ընդամենը—447729 հոգի: Ըստ ազգու-
թեանց վերոյիշեալ թուերը դասաւորվում են այսպէս.

	Ծուխ, հ. ա. ս., հ. ի. ս., ընդամ.
Հայեր	31014 141576 129564 271140
Ասորիներ	186 610 524 1134
Յոյներ	114 398 352 750
Քիւրդ-եզդիներ	541 2382 2133 4515
Քիւրդ-մահմէդականներ	168 744 702 1446
Ռուսներ	583 1830 1805 3635
Թուրքեր	17975 78028 66591 144619

Հայերը կազմում են 60,78%-ը արքունական գիւղացի-
ների մեջ: Քանակութեան, իսկ մնացեալ ազգերը
միասին միայն 39,22%-ը. ուրեմն նահանգում Հայերը
ներկայացնում են բնակչութեան ստուար մեծամասնու-
թիւնը:

Մեր աղիւսակից երևում է, թէ որքան արական սե-
ռը թուով գերազանցում է իգական սեռից, ինչպէս
Հայերի, նոյնպէս և այլ ազգութիւնների մէջ: Մինչդեռ
յայտնի է, որ եւրոպական պետութիւններից շատերում
կանանց թիւը աւելի է, քան տղամարդկանց: Կայ մի
աշխարհագրական շերտ, որտեղ առհասարակ տղամարդ-
կանց թիւը աւելի է, քան կանանց. այս շերտը սկսում
է Միջին Ասիայից և Սիբիրից, անցնում է Հարաւ-ա-
րեւելեան Ռուսիան, Ռումինիան, Սերբիան, Հարաւային
Ալբանիան, Յունաստանը, Իտալիան առանց Սիցիլիայ
կղզու, Հարաւային Փրանսիան, Բելգիայի հովիտը և Բել-
ջիան: Այս շերտի մէջ մտնում է և Կովկասը:

Երևանեան նահանգի արքունական գիւղացիները՝
համաձայն 73 թուականի աշխարհագրի տեղեկութեանց՝
կազմում են 44215 ծուխ, 188838 հ. ա. ս. և 165238
հ. ի. ս., ընդամենը—354076 հոգի, որոնցից Հայեր
են 26448 ծուխ, 116283 հ. ա. ս. և 104908 հ. ի. ս.,
ընդամենը 221191 հոգի: Ընդհանուր զուտ աճումը ար-
տայայտվում է — 6316 ծուխ, 36730 հ. ա. ս. և 36433
հ. ի. ս., ընդամենը 73163 հոգով. իսկ Հայերի զուտ
աճումն է 4566 ծուխ, 25293 հ. ա. ս. և 24656 հ.
ի. ս., ընդամենը 49949 հոգի:

Բնակչութեան տոկոսիքական աճումը 73 թ. ց84—
85 թուականները ըստ ազգութեանց արտայայտվում է
հետևեալ թուանշաններով.—

	Ծուխ	հ. ա. ս.	հ. ի. ս.	ընդամեն
Հայեր	17,26%	21,75%	23,50%	22,58%
Ասորիներ	3,23%	15,75%	5,86%	10,96%
Յոյներ	0,88%	8,74%	5,08%	6,99%
Քիւրդ-եզդիներ	32,92%	34,19%	36,29%	35,18%
Քիւրդ-մահմմէդ.	9,09%	11,88%	31,21%	20,50%
Ռուսներ	21,20%	23,39%	21,10%	21,69%

Թուրքեր 9,09% 15,19% 19,13% 17,43%
Ամբողջ նահանգ. 14,28% 19,45% 22,05% 20,66%

Ի բաց առեալ եզդիների աճման կասկածելի մեծ
աստիճանը, Հայերի աճման տոկոսիքը համեմատաբար
բարձր է բոլոր այլ ազգերի աճման տոկոսիքներից: Հայ
բնակչութեան աճման տարեկան շահը որոշելու համար,
մենք ժամանակամիջոցը 73 թ. աշխարհագրից ց84—85
թուականները ընդունում ենք 11 տարի, որովհետեւ Ե-
րևանեան նահանգի հետազոտութիւնը գլխաւորապէս
կատարուած է 84 թուականին. ուրեմն, բաժանելով
22,58-ը 11-ի վերայ, կստանանք Հայերի աճման տա-
րեկան շահը հաւասար 2,05%: Այս թիւը ցոյց է տա-
լիս, որ Երևանեան նահանգի Հայերի աճումը ընթա-
նում է ամենայնպէս կերպով. որպէս զի լաւ հասկանալ
այս թուոյ նշանակութիւնը, պէտք է իմանալ, որ եւրո-
պական պետութեանց աճման տարեկան շահը գտնվում
է 1,92-ի և 0,31-ի մէջ: Սերբիայում նա հաւասար է
2,43 ¹⁾, իսկ Յունաստանում 3,65 ²⁾: Պէտք չէ մոռա-
նալ, որ եւրոպական պետութեանց աճման տարեկան
շահերը դուրս են բերուած մեծ թուերի հիման վերայ,
որովհետեւ նոցա բնակիչները համարվում են միլիոննե-
րով և տասնեակ միլիոններով. մինչդեռ Հայերի զուտ
թիւը Երևանեան նահանգում 300 հազարի էլ չի հաս-
նում, մանաւանդ որ Կովկասեան 73 թ. աշխարհագրի
և 84-85 թուականների հետազոտութիւնները չի կա-
շելի ասել, որ կատարուած լինին մեծ ճշգրութեամբ:
Այնուամենայնիւ վերոյիշեալ 2,05%-ը անկասկած ցոյց է
տալիս Երևանեան նահանգի Հայերի առողջ աճումը:

Ըստ դաւանութեանց Հայերը դասաւորվում են
այսպէս.—

	Ծուխ	հ. ա. ս.	հ. ի. ս.	ընդամենը
Լուսաւորչական	30407	139013	127170	266183
Կաթոլիկ	544	2317	2148	4465
Բողոքական	34	132	127	259
Ուղղափառ	29	114	119	233

Ընդամենը 31014 141576 129564 271140
Լուսաւորչականները կազմում են 98,17%, կա-
թոլիկները 1,65%, իսկ ուղղափառները և բողոքական-
ները միասին 0,18%:

Վերջացնելով «Նիւթերից» քաղած թուերի ամ-
փոփոմները և համագումարները, անօգուտ չենք հա-
րում այստեղ առաջ բերել 73 թուականի աշխարհագրից
մի քանի ազգութեան տեղեկութիւններ Երևա-
նեան նահանգին վերաբերեալ ¹⁾: Նիւստայրերի թիւն է

^{1, 2)} Այս թուերը կասկածելի են համարվում պ.
Եաննիսի «Համեմատական վիճակագրութեան» մէջ, որտեղից
մենք քաղել ենք մեր յօդուածի մի քանի ընդհանուր վի-
ճակագրական տեղեկութիւնները:

¹ Այս տեղեկութիւնները գտնվում են «Списки насе-
ленных мѣстъ Кавказскаго края. Эриванская губернія»
Կովկասեան վիճակագրական մասնաժողովի հրատարա-
կութեան մէջ:

1370, որոնցից 5-ը քաղաքներ են: Ամբողջ նահանգի հարկատու բնակչութիւնը կազմում է 289499 հ. ա. ս. և 249231 հոգի իգական սեռի, ընդամենը 538730 հոգի: Հարկերից ազատների թիւն է 4398 հ. ա. ս. և 4565 հ. ի. ս., ընդամենը 8963 հոգի: Հարկատու հայերը կազմում են 154248 հ. ա. ս. և 138730 հ. ի. ս., ընդամենը 292978 հոգի: Ըստ ազգութեանց անհարկատուների վերոյիշեալ թուերը չեն բաժանուած, բայց, անկասկած, նոցա մեծ մասը հայ հոգևորականներ են և աղանդականներ: Նահանգի հարկատու ժողովրդի 54,37%-ը կազմում են հայերը, մինչդեռ միւս ազգերը կազմում են միայն 45,63%-ը, ուրեմն դարձեալ հայերը Երևանեան նահանգում կազմում են բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը:

Եթէ հարկատու հայերի ընդհանուր թուից (292978) դուրս գանք արքունական հայ գիւղացիների թիւը (221191), կ'ստանանք մնացեալ դասակարգի հայերի թիւը, այն է 71787 հոգի: Այս թուի մէջ պարունակվում են հայ քաղաքացիներ, կալուածատիրական և վանքական գիւղացիներ և սեպհականատէր - գիւղացիներ¹⁾: Տարաբաղդաբար, քաղաքացի հայերի թիւը ըստ աշխարհագրի որոշուած չէ. բայց նահանգի ամբողջ քաղաքային ժողովրդի թիւն է 47643 հոգի: Եթէ մի քանի համապատկերացմանց հիման վերայ ենթադրենք, որ հայ քաղաքացիների և գէպի առևտուրը հակումն ունեցող սեպհականատէր - գիւղացիների թիւն է 35000, և այս թիւը դուրս գանք 71787-ից, այն ժամանակ կ'ստանանք 36787, որը մօտաւորապէս կազմում է կալուածատիրական, վանքական գիւղացիների թիւը:

Այսպէս, հարկատու հայերը բաժանվում են երկու մասի՝ մէկը 35000 հոգով կազմում է քաղաքային ժողովուրդը և գէպի առևտուրը հակամիտ սեպհականատէր - գիւղացիներ, միւսը 257978 հոգով - զանազան կարգի գիւղական բնակչութիւն. այսինքն առաջին մասը կազմում է մօտաւորապէս ամբողջ հայ բնակչութեան 12%-ը, իսկ երկրորդը - 88%-ը: Այս երկու թուերը ցոյց են տալիս, թէ որքան հայ գիւղական տարրը անհամեմատ մեծաքանակ է քաղաքային տարրից, դեռ մի կողմ թողնելով այն հանգամանքը, որ Երևանեան նահանգի քաղաքացի հայերի մեծամասնութիւնը պարապվում է այգեգործութեամբ և վարուցանքով: Ուրեմն, մի բազմահայ կենտրոնի համար ոչնչանում է այն շրջիկ կարծիքը, թէ հայերը գլխաւորապէս քաղաքային վաճառականներ են:

Անկասկած, հետաքրքրելի է իմանալ Երևանեան նահանգի հայերի ներկայ թիւը. ի հարկէ, այս թիւը կարող է մեզ տալ միայն ճիշդ աշխարհագիրը, բայց, օգտուելով արքունական հայ գիւղացիների աճման տարեկան շահով (2,05%), կարելի է թուաբանական

¹⁾ Սեպհականատէր գիւղացիներ են Ագուլիսի և այլ մի քանի գիւղերի բնակիչները:

հաշիւներով մօտաւորապէս որոշել հայերի թիւը 987 թուականը: Այս 14 տարուայ ընթացքում (73 թուից 987 թ.) 73 թուականի աշխարհագրի հայերի թիւը՝ 292978-ը՝ տալիս է զուտ աճումն 84084, որ զուամարելով հիմնական թուի հետ, ստանում ենք 377062: Ահա այս է հայերի թիւը մինչև 87 թ.:

Սորանով վերջացնում ենք Երևանեան նահանգի արքունական հայ գիւղացիների տեսութիւնը¹⁾:

Ն. Աբէլէան

ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԿ ՀՕՐ Ի ՖԵՆԷՐԻ ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆ

Ս. Պատրիարք Հայրն Մարտ 9-ին Յունաց Պատրիարքարանը գնաց ընկերակցութեամբ Գեր. Սիմէօն և Տիմոթէոս եպիսկոպոսաց, Քաղ. Ժողովոյ Ատենապետ Նուրեան էֆէնտիի և այլոց:

Երբ Ս. Պատրիարք Հայրը Ֆէնէրի Պատրիարքարան հասաւ, Յունաց եկեղեցականներէն և աշխարհականներէն խառն պատգամաւորութիւն մը Պատրիարքարանի դռնէն գիմաւորեց զն. Սրբազնութիւն և առաջնորդեց Պատրիարքարանի վերի սրահն, ուր Տ. Գիորգիսիոս Սրբազան գիմաւորելով մեր Ս. Պատրիարք Հայրը, մեծ դահլիճը տարաւ, ուր ներկայ էին տասներկու սինօդական եպիսկոպոսութեան և աշխարհական ժողովոյ ատենապետն ու անդամներէ մին:

Երկու Ս. Պատրիարքաց միջև Յոյն և Հայ ազգաց փոխադարձ սիրոյ և համերաշխութեան վրայ պատշաճաւոր խօսքեր փոխանակուելէ յետոյ, Ս. Պատրիարքունք խօսեցան նաև ընդհանրապէս պատրիարքական իշխանութեան հանգէպ Տէրութեան և Ազգին ունեցած պարտաւորութեանց փափկութեան վրայ:

Սովորական մեծարանքներ մատուցուելէ յետոյ, մեր Ս. Պատրիարք Հայրը քանի մը եպիսկոպոսաց առաջնորդութեամբ իջաւ Մայր եկեղեցին, ուր ժամասացք, ի ներկայութեան խառն բազմութեան, աղօթքներ և մաղթանքներ երգեցին:

Ս. Պատրիարք Հայրն երկու եպիսկոպոսօք հան-

¹⁾ Մի քանի սխալներ, որոնք սպրդուած են մեր նախորդ յօդուածներէ մէջ, կարեւոր ենք համարում ուղղել. ա) № 5-րդում Աղէքսանդրօպօլի դուռուի հայ գիւղերի թիւը դրած է 128, պէտք է համարել 129. բ) Նոյն համարում չէ յիշուած, որ Նասավուլ գիւղի հայերը թուով 104 ծուխ գաղութելու են Ղարսի նահանգ, ուստի նոցա թիւը մեր հաշիւներէ մէջ չէ մտնում. գ) № 9-րդում, 133-րդ էջում, 5-րդ տողից յետոյ հայ գիւղացուն վերագրեալ խօսքերից յետոյ պէտք է աւելացնել՝ «սինպարտելի տարփանք գէպի շահը»: Մնացեալ տպագրական մանր սխալները աւելորդ ենք համարում ուղղել:

դերձ մտաւ ներքին տաճարն և առաջի Ս. Խորանին աղօթելէ յետոյ, ժողովրդեան մէջ եկաւ և թուրքերէն լեզուաւ հետեւեալ խօսքերն արտասանեց.

«Եկայ այսօր ի դիմաց Հայոց ազգին շնորհաւորե-
« լու ձեր նորընտիր Սրբազան Պատրիարք Հայրն: Այս
« առթիւ կը պարտաւորեմ քարոզել զսէր և զխաղա-
« ղութիւն, այն սէրն, զոր Յիսուս Քրիստոս պատուի-
« րեց ունենալ ընդ իրեարս, այն սէրն, առանց որոյ
« ոչինչ կրնայ յաջողիլ: Նորընտիր Դիոնէսիոս Ս. Պատ-
« րիարքն, իւր անուանակցին մեծի Դիոնէսիոսի Արիս-
« տակառոյն առաքինութեանց հետեւողն է: Իւր անձ-
« նական յատկութիւնները կատարելապէս կը պատաս-
« խանեն իւր աթոռոյն բարձրութեան և կարեւորու-
« թեան: Բայց կ'ողաչեմ, բան մը կայ՝ զոր պէտք է
« լաւ ի մտի ունել: Այս Պատրիարքական աթոռներն
« ոսկեզօծեալ են, բայց փշալից են անոնք, որ կը
« պատասխանէ մեր հոգեւորական կոչմանը, զի Յիսուս
« Քրիստոս աշխարհի մէջ Ս. Խաչն ընտրեց իրեն ա-
« թոռ: Այսօր ձեր Պատրիարքը Վեհ. Կայսեր և Ազ-
« գին առջև իւր ունեցած պարտաւորութիւնները կա-
« տարելու համար կը կարօտի նեցուկ ունենալ Ազգին
« սէրն և Տէրութեան համակրութիւնն, հետեւեալ
« կը մաղթեմ, որ Դիոնէսիոս Ե. յաջողի բարձր իւր կոչ-
« ման մէջ արդիւնաւոր հանդիսանալու և գործելու
« Աստուծոյ կամաց և Օգոստափառ Սուլթանին հա-
« ճութեան համաձայն, յօգուտ Եկեղեցւոյ և Ազգին:»

Յաւարտ սոյն ատենաբանութեան, Ս. Պատրիարք Հայրը պահպանիչ կարգալով օրհնեց ներկայ ժողովուրդըն, որ կարգաւ դիմեց Ն. Սրբազնութեան Աջն համ-բուրելու և ապա նոյն հանդիսիւ առաջնորդուեցաւ մինչև Պատրիարքարանի դուռն և անտի, կառք նստե-լով իւր ուղեկցաց հետ Ազգ. Պատրիարքարան վերա-դարձաւ:

ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ Տ. ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ Ե. Ի ՅԱԶԳ. ՊՄՅՐԻԱՐԿԱՐԱՆ

Յունաց Պատրիարքն Տ. Դիոնէսիոս Ե. շաբաթ օրը ժամ 9-ին Ազգ. Պատրիարքարան եկաւ ընկերակցու-թեամբ Միտիլլիի և Հռոդոսի մետրապոլիտաց, Քաղ. ժողովոյ անդամ Քաղանօվա ու Բսիխարի էֆէնտիներու, Տիմիդրիոս Չոլաքիտէս էֆէնտիի, Պատրիարքական գոր-ծակատարի օգնականին և այլ մի քանի եկեղեցականաց: Պատրիարքարանի դռնէն Ն. Սրբազնութիւնը դիմաւորեցին մեր Պատր. Գեր. Փոխանորդ Հայրն, քսանի չափ վարդապետք և Մայր Եկեղեցւոյ քահանայից գառն: Արժ. Այվազեան Եղիշէ և Ոսկանեան Տաճատ վարդա-պետք կառքէն վար առին. զՏ. Դիոնէսիոս և թեւերը մտնելով՝ վարդապետաց և քահանայից առաջնորդու-թեամբ՝ Պատրիարքարանի վերի սրահն առաջնորդեցին, ուր Ամեն. Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարք Հայրը, շրջա-պատեալ Գեր. Տիմոթէոս, Փիլիպպոս, Սիմէօն և Հմա-

յեակ եպիսկոպոսներէ, ընդունեց Յունաց Ս. Պատրիարքն և մեծ սրահը տարաւ, ուր կը գտնուէր նաև Քաղ. ժո-ղովոյ անդամ Մանուկեան Աննեքերիմ էֆէնտի: Անդ սովորական մեծարանքները կատարուեցան և քսան վայր-կեան տեսակցութենէ յետոյ՝ Ամեն. Տ. Դիոնէսիոս միւ-նոյն հանդիսիւ Մայր Եկեղեցի իջաւ առաջնորդութեամբ դպրաց, որք Հրաշափառ կ'երգէին: Յունաց Ս. Պատ-րիարքն ուղղակի սեղան եղաւ յատկապէս մէջտեղը դը-րուած սանգուխէ մը և խորանին առջև աղօթելէ յե-տոյ, ժողովրդեան դառնալով յունարէն լեզուաւ հետե-ւեալ գրաւոր բանախօսութիւնն արտասանեց, զոր հա-յերէնի թարգմանեց Տիմիդրիոս էֆէնտի Չոլաքիտէս.

Քրտոտոստէր հայկազունք,

Յոյժ մեծ է այսօր ուրախութիւն մեր ներկայանալով ի մէջ կղերի և ժողովրդեան հայկազն ազգին: Մեք ի մա-տաղ հասակէ Եկեղեցւոյ պաշտօնավարութեան միջոցին՝ բաղմիցս առիթ ունեցանք գնահատելու Հայ Ազգի յոյժ գովելի պատուասիրութիւնն, որով կըղձայ ընդ մեզ վառ և կենդանի պահել ի մէջ երկրցունց Ազգաց յարատեւող և օր ըստ օրէ աճող սէրն և համակրանքն: Կոչուելով այժմ յանձն առնուլ զղեկավարութիւնն սրբոյ Եկեղեցւոյ մերոյ, իբր Պատրիարք ևս կ'օղջունեմք մեզ սիրելի Հայ Ազգն, և բեր-կրութեամբ սրտի կը փառաւորեմք զՓետայն Եկեղեցւոյ, որ այս նուիրական յօգակապն օր ըստ օրէ առաւել ևս կ'ամրա-պնդէ ի մէջ երկրցունց ազգաց, այնպէս որ յայտ յանդիման կը կացուցանէ և կ'աւետէ մեզ այն անկեղծ սէրն որ ի Քրիստոս հաւատացելոց մի միակ նշանաբանն է և որ կը կցորդէ և կը միացնէ զսիրտս և զմիտս վասն փառաւորելոց մի բերանաւ և մի սրտով իւր ամենապատուական և ամենա-ուրբ Անունն: Այն, Քրիստոսազգեաց Հայկազունք, որպէս սէրն կիւրծողացումն է ամենեցուն, նոյնպէս և նորա բացա-կալութիւնն քաջքայտմն է ամենեցուն: Արգ, ուր որ այս քրիստոնէական առաքինութիւնն կայ, անդ ևս կայ նոյնու-թիւն գաղափարաց, անդ՝ խաղաղութիւն, անդ լուսաւորու-թիւն և յառաջագիմութիւն ի բարի դարձս, ըստ որում անդ է Տէր մեր Քրիստոս կեանքն և լոյսն համայն աշխարհի:

Ուրեմն զայս ամենքն ի մտի ունելով, կըբրականք և ժողովուրդ, ի մի մարմնաւորեալ, իբր պարկույ շրջապատեն զՍրբազան Պատրիարքն Ձեր, զոր Աստուած շնորհեաց եկե-ղեցւոյ իսկրով հնազանդին անոր, որպէս ազգաց Առաքեալն կը պատուելիք ըսելով. «Ունկնդիր լըւօք առաջնորդաց ձե-րոց և հպատակ կացէք նոցա, զի նոքա տքնին վասն ոգւոց ձերոց, որպէս թէ համարս տալոց իցեն վասն ձեր:» Մէրն և հնազանդութիւն են զսպ մ'անիւ, որոց վրայ միայն կարող է ընթանալ յառաջագիմութեան և քաղաքակրթութեան շուշեն մէջ ամեն ընտանիք, ամեն հասարակութիւն և ա-մեն ազգ, նա մանաւանդ ի ժամանակի յայտնի, չորում շնորհիւն Աստուծոյ՝ լուսամիտ և հայրախնամ պաշտպա-նութեան ներքե կը գտնուինք Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ Վեհափառ Արքային մերոյ. վասն երկարակեցութեան Նորին երախտագէտ և պաղատական ձեռք կը բարձրացնեմք առ Բարձեալն Աստուած և նաև կաղաչեմք ի խորոց սրտէ, որ բարեհաճի թաղաւորեցունել մեր վերայ սէր ճշմարիտ և խաղաղութիւն ի փառս սրբոյ Եկեղեցւոյն և երկրցունց եղ-բայր ազգաց, ամէն:

Յաւարտ սոյն բանախօսութեան, Յունաց Ս. Պատ-րիարքը միւնոյն հանդիսիւ եկեղեցւոյ դուռն առաջ-

նորդուեցաւ, ուստից կառք նստաւ, շնորհակալութիւն յայտնելով եղած ընդունելութեանցն Համար, և մեկնեցաւ իւր հետևորդաց հետ:

*
* *

ՆԱՄԱԿ ՇՈՒՇՈՒՑ

22 մարտի 1887 թ.

Ամսոյս 20-ին կէսօրից յետոյ քաղաքիս եկեղեցեաց զանգակները զոգանջում էին. հոգևորականաց դասը որբազան Սագինեանցի առաջնորդութեամբ և խուռն բազմութեան ուղեկցութեամբ Ագուլեցոյ մայր եկեղեցւոյ սրբալոյս մեռօնի սրահները եկեղեցական հանդէսով տանում էր դէպի զազանչեցոյ նորակառոյց եկեղեցին: Հետեւաւ օրը ս. Գրեգոր Լուսաւորչի տօնին պիտի օծուէր զազանչեցոյ եկեղեցին, որ իւր նախադրան բարձանց վերայ կրում է «Ամենափրկիչ» անունը:

Այդ եկեղեցւոյ հիմքը դրուել է 1868 թուին և օծուել է միևնոյն Գրեգոր Արքեպիսկոպոս Սագինեանցի ձեռամբ, որ յատուկ էջմիածնից եկել էր դուրս համար: Ուղիղ քրան տարուայ ընթացքում հազիւ այս եկեղեցին զանազան արգելքների ենթարկուելով և դժուարութիւնների դէմ մրցելով՝ գլուխ բերաւ իւր շինութիւնը: Քսան տարին փոքր թիւ չէ, և դուրս համար նորա վերակառուութիւնը շատ մաքրականց ձեռք է անցել: Թէ որքան ծախք է եղել այս նորակառոյց շինութեան վերայ, յուսանք դուրս համար առանձին հաշուեցուցակ տեսնել հրատարակուած մամուլի միջոցաւ:

Առաջին ժամասացութիւնը նոր եկեղեցւում եղաւ այդ օրը-ամսոյս 20-ին երեկոյեան պահուին: Իսկ հետեւաւ օրը Լուսաւորչի տօնին առաւօտեան ժամից յետոյ կատարուեց օծման հանդէսը: Քաղաքի միւս եկեղեցեաց պատարագը կից լինելով՝ ամբողջ հոգևորական դասն այդտեղ էր. օծումն սկսուեց առաւօտեան ժամը 7-ից և տեւեց մինչև 12-ը, այնուհետեւ սկսուեց պատարագը. պատարագիւր որբազան Առաջնորդն էր, որ մինչև պատարագի սկսելը քաղաք խօսեց՝ «Նորին Արքեպիսկոպոսը համառօտ կերպով բացադրեց եկեղեցւոյ օծման խորհուրդը և յետոյ առաւ պատշաճի միջանի խօսք ասաց: Ի վերջոյ օրհնեց ժողովուրդը, որ եկեղեցւոյ շինութեան գանձանակին մէջ չէ խնայել ձգելու իւր լուծան. օրհնեց եկեղեցւոյ վարպետներին, որ նոքա ևս իրանց հերթում չափաւոր վարձով և եռանդուն աշխատասիրութեամբ բանել են շինութեան վերայ. օրհնեց և խրախուսեց պ. Թադէոս Թամբեանցին, որ նախամտադրութիւն և ցանկութիւն է յայտնել եկեղեցւոյ կաթողիկէն շինելու իւր սեպհական ծախքով, որի վերայ առնուազը 10,000 ռուբլ ծախք կերթայ: Մենք ևս ցանկանք յաջողութիւն մեծ. պարտին, որ կարողանայ իւր գեղեցիկ մատերութիւնն իրագործելու:

Պատարագը տեւեց մինչև ժամ 3-ը կեսօրից յետոյ. ժողովրդեան խուռն բազմութիւնը՝ արք և կանայք, ծերք և տղայք՝ լիքն էր եկեղեցւոյ ներսը և դուրսը, այնպէս որ բոլորովին շարժուելու տեղ չկար. կային մինչև անգամ ռուսներ և թուրքեր: Սեղանի ճակատին խոշոր տառերով գրած է Քրիստոսի այս անմահ խօսքը. «Եւ զոր ինչ խնդրեցէք ի հօրէ իմէ յանուն իմ, տացէ ձեզ». իսկ նորա երկու կողքի փոքրիկ սեղանները մէկի ճակատին այսպէս—«որ ուսէ զմարմին իմ և ըմպէ զարեւն իմ նա յիս բնակեացի և ևս ի նմա». և միւսին թէ՛ «Հոգի է Առ-

տուած, և երկիրդագուաց նորա հոգւով և ճշմարտութեամբ պարտ է երկիրպագանել»: Եկեղեցւոյ միայն սեղանը և առաջին երկու սիւններն են սուղած. մեծ մասը դեռ չոր պատ է, առանց սուղելու. իսկ յատուկ տակաւին տակաւ տակած չէ: Ասել է, որ դեռ բաւականին ծախք է պահանջում շինութեան կատարելագործութիւնը:

Ա. Կ. Կ.

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻՑ

18 մարտի 1887 թ.

Գերեզմանատան խնդիրը վերջացաւ Յարութիւն պատրիարքի անկմամբ: Այդ խնդրի մէջ երևան եկան այն յատկութիւններն, որ ուրիշ ազգաց յատուկ չեն: Նախընթաց թղթակցութեանց մէջ մանրամասն գրուած է խնդրի սկիզբն և ելքն: Այժմ այն կուսակցութիւն, որ կը տքնէր գերեզմանատունը յանձնել Սուլթանին առանց պատճառաբանութեան, այստեղ այնտեղ կը քարոզէ անդադար, թէ վեհ. Սուլթանը վըշտանալով չէ ընդունած գերեզմանատունը, և այսու կ'աշխատին յանցաւոր գտնել Խրիմեանն և հոգևորականութիւնն, թէ նոքա ազգի տունը քանդեցին այսպէս վարուելով, որովհետեւ Սուլթանը, վշտացած լինելով, այսուհետեւ անուշագիր պիտի թողու հայ ժողովրդեան խնդիրներն, Բ. Գուռն ևս ի նկատ չալտի առնու հաստանի հարստահարութիւններն, Երուսաղէմի խնդիրն, Կիլիկիոյ խնդիրն և այլն և այլն: Մարգուս լեզուն ազատ է, ուղածն կը փաստաբանէ, կը փառաբանէ, չուղածն ևս կը վատաբանէ, կը պարսաւէ և ազգավնաս կը գտնէ: Այսպէս է այդ կուսակցութիւնն, կըսէ ինչ որ կուզէ, կը փաստաբանէ ինչ որ իւր շահը կը պահանջէ: Սակայն անկողմնակից դիտող մը լաւագոյն կարող է դատել, և ամեն մի այդպիսի դիտողն պիտի խոստովանի, որ յանցաւորն է Նուրեան էֆէնտիի կուսակցութիւնն: Սա կը դատապարտէ զԽրիմեան, բայց Խրիմեան սկիզբէն կ'ըսէր՝ «Հարկ չկայ ծուռութեամբ ճանապարհներու դիմել, պէտք է անկեղծ լինել, պէտք է անկեղծաբար Կայսեր դիմենք և ըսենք ոսկոր հանել և գերեզմանատունը յանձնելն հակառակ է մեր կրօնքին», այլ Նուրեան էֆ. և իւր մարդիկ ամենայն միջոցի կը դիմէին գերեզմանատունը յանձնել կառավարութեան. որպիսի՞ ազգասիրութեան էր դեպք. այդ միայն գիտէ Նուրեան էֆ., Մերիէմ Գուլի և Փափագեան, իսկ սոցա ազգասիրութեան արդիւնքը ի վաղուց հետէ վայելած են Թուրքիոյ հայք: Կրօնական ժողովն հաստատ մնաց իւր որոշման մէջ, և քաղաքական ժողովի ևս մեծագոյն մասն համամիտ չէր Նուրեան էֆ.-ի, և մերժեց նորա բանաձեւն, որ պիտի մատուցուէր կառավարութեան: Իրեն հակառակ կարծիք յայտնողներին Նուրեան էֆ. սպառնալիքներ կ'ընէր, ե-

Թէ տէրութեան պաշտօնեայ լինէին կապառնար ամբաստանել զայնս կառավարութեան առաջ, ինչ է որ համամիտ չեն իւր հետ: Ի՞նչ ազգասիրութիւն կը հարկադրէր զՆուրեան էֆ. այսպիսի անգուսպ ծայրահեղութեան հասնիլ, կարելի չէ ըմբռնել: Այնուամենայնիւ, քանի որ Նուրեան կրօնական մը խնդրի մէջ այսպիսի նախանձախնդրութիւն ցոյց տուաւ, քանի որ ի սէր ազգային շահուց թույլ տուաւ իրեն, առանց կրօնականաց, վերջնական վճիռ տալ այդ խնդրին, յուսով էր, որ վեհանձնաբար որոշում տալ խնդրին, բայց պարզապէս առևտուրի մէջ ընկաւ Սուլթանի հետ: Գերեզմանատան յանձնարարագրի հետ քաղաքական ժողովն պալատ կողարկէ պատրիարքի ձեռքով և Պերայի գերեզմանատան, յատակադիծն, խնդրելով, որ այնտեղ գերեզման չեղած տեղերի վրայ թույլատրուի տուններ կառուցանել... Եթէ կալ մի պարագայ, որի համար Սուլթանը իրաւունք ունի վշտանալու, այն ևս քաղաքական ժողովի բռնած այդ վարժունքը պէտք է համարել: Ինչ որ է խնդրին աւարտեցաւ: Սուլթանը յայտարարեց, թէ ամենևին ուզած չէ և չուզեր իւր հպատակ ազգերի կրօնական զգացումներին դպչել. ուստի գերեզմանատունն իսկ կը հրամայէ, որ հայոց մնայ, միայն թէ գեղեցիկ պարտէզ մը շինուի նա և վանդակով շրջափակուի, հայ քահանայք ևս ամեն տարի թող գան օրհնել մեռելոց յիշատակը: Գերեզմանատունն, որ հայոցն էր, որպէս ըսի, դարձեալ հայոց կը մնայ, իսկ Վեհապետեան, որ հայոց պատրիարք էր, այլ ևս հայոց պատրիարք չսկիսի մնայ, որովհետև իբր ազգի պետ, մեծազոյն պատասխանատուութիւնը նորա վրայ լինելով, նա պարտէր բնաւ չենթարկուել այս կամ այն ազգեցութեանց, այլ գործէր իբր ճշմարիտ հայ պատրիարք: Սակայն միշտ տատանուեցաւ, մի կողմ թողուց իւր հոգևորական պարտաւորութիւնն, և կամաւ թէ ակամայ ենթարկեցաւ Նուրեանի կուսակցութեան. մի վայրկեան միայն ազատ մնաց այդ ազգեցութենէն, այլ նորէն ենթարկուեցաւ, ժողովրդի և պատմութեան առաջ ընդ միշտ կորսնցնելով այն համակրութիւնն, զոր շահեցաւ մի քանի օր ազգային ժողովի մէջ յայտարարած իւր մի խօսքի համար—«պատրիարք լինելէ առաջ հոգևորական եմ. իմ խղճին ևս հակառակ է ոսկերոտեաց հանումը»: Բայց Յարութիւն Սրբազանի այդ խղճահարութիւնն աներևութացաւ: Եւ նա վերստին կողմնակից եղաւ Նուրեան էֆ.: Երբ Սուլթանն որոշում տուաւ, այնուհետև Յարութիւն պատրիարքի անկումն անխուսելի դարձաւ: Այս պարագայ ի նկատ առնելով, ս. պատրիարքն շտապեց կրկնել իւր հրաժարականն: Անցեալ շաբաթ ազգային ժողովը նիստ պիտի ունենար պատրիարքի հրաժարականը ընդունելու. այլ Մերիմ-Գուլի, որ Նուրեան էֆէնտիի գործակիցն է, առանց նորա բացարձակ անկեղծութիւնն և համարձակութիւնն ունենալու, որ մի խօսքով գիմակաւոր Նուրեանն է,— ամեն հնարք ի գործ դրաւ նիստը յետա-

ձգելու. այլ այս ուրբաթ օր անպատճառ ժողովը պիտի դադարի և ընդունէ պատրիարքի հրաժարականն: Նորեկ պատրիարքն անորոշ է թէ ով պիտի լինի: Նախ տեղապահ մը պիտի ընտրուի և եթէ տեղապահն լաւ ընդունակութիւն ցոյց տայ, պատրիարք ևս կընտրուի: Հաւանական ընտրելիներ են Նարբէյ և Բարթողիմէոս:

Վ. Մ. Ղ. Ն. Կ. Է.

ՖԵԼԻԷՏՕՆ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՏԻՊԵՐ

(Անտրոպոլոգիական նկատողութիւններ)

Ընտանեկան կրթութիւնը եւ նորա նշանակութիւնը

(Լեւոն Կատի)

Բարեկրթ տիպի գլխաւոր յատկանիշը, ինչպէս տեսանք, տպաւորութիւն ըմբռնելու չը փչացած, լարմ ընդունակութիւնն է, որ տրամադիր է միատեսակ ենթարկուել արտաքին տպաւորութիւններին, ընդունակութիւն, որ չէ խանգարուել իւր մի ուրիշ կողմի չափազանց դարձացումից, որ չէ բթացել: Այստեղ խօսքը այն միակողմանի զգացողութեան մասին չէ, որ զարգանալով խնդրում է նորա բարոյական կեանքի միւս արտայայտութիւնները, և նորա բոլոր պորձերն ու վարժանքների վերայ բռնակալ կերպ է դառնում: Նոյնպէս չկայ այստեղ յիշողութեան բացառիկ դարձացումն, որ զարգանալով է զանազան պատկերների, գաղափարների շուտափոխ իւրացնելովը, առանց քննադատութեան, առանց լուսաբանելու նոցա գիտակցութեամբ, ուրեմն այստեղ չ'կայ լսի նմանողական գործողութիւն: Միմեանց չետեւից շուտ փոխուող և ուժեղ տպաւորութիւնները արտադրում են անդիտակցական երևոյթներ: Այս գործողութեան երկրորդ աստիճանը կոչանում է նորանում, որ տպաւորութիւնները իրար չետեւից արագ չեն չափորդում միմեանց, այլ ծանր և անընդհատաբար, և այս դէպքում ստացած տպաւորութիւնները արգէն մի փոքր զրգում են ուղեղը շարժուելու և առաջ են բերում նմանողական վարժանքներ: Այս տպաւորութիւնները արագ են, բայց նախկին օրինակից համեմատաբար մի քիչ դանդաղ, ուստի և տպաւորութիւնները ստանալուց չետոյ գեռ էլի միջոց է ունենում երեւելու: Իսկ եթէ տպաւորութիւնները ազդում են ոչ թէ արագաբար, այլ շարունակ, այն ժամանակ ուղեղը ճնշուած չէ լինում բազմաթիւ միմեանց չետեւից չափորդող ազգեցութիւնների տակ և առելի կարողանում է արտայայտել իւր գործողութիւնը, որի շնորհիւ մարդս կարողանում է ծովից ստացած տպաւորութիւնները որպիսութիւնը և ոչ թիւ տալիքանը, համեմատել և դատաւորել նոցա մի չափանի կարգով, գնահատել: Գիտութիւնը ձեռք բերել, գաղափարներ և մտքեր ստանալ կ'նշանակէ կարողանալ գնահատել տպաւորութիւնները, ուրեմն և այս վերջին դէպքում ստացած տպաւորութիւնների գնահատութիւնը տալիս է գիտութիւն և դաճափարներ: Սորանից չետադաչ հոգեկան գործողու-

Թիւեր միջոց է տալիս Համեմատելու ոչ թէ տպագրութիւնները միայն, այլ և հատկացողութիւնները, մտքերը, որոշել նոցա նմանութիւնը և տարբերութիւնը միմեանցից, ուրեմն հոգեկան վերջին գործողութեամբ մենք ոչ միայն իւրացնում ենք գիտութիւնը, այլ Հատկանում ենք Ազգիկ զարգացման վերջին շրջանում մենք մշակում ենք պարզ ըմբռնած գիտակցական գաղափարներ, որոնք համապատասխանում են այն պատկերներին, որոնցից նոքա առաջացել են:

Այս ստորաճանաչար և հետեւողական կարգով զարգացած հոգեկան ընդունակութիւնը միջոց է տալիս մեզ մշակել և կազմել «Ճշմարտութեան» գաղափար և ամեն մի նոր երևոյթի իւր տեղը տալ նորա հակառակ յատկութեան համեմատ: Զարգացման այս շրջանում մեր վարմունքների և գործերի հիմքը լինում են այն սկզբունքները, որ մենք դուրս ենք բերել ընդհանուր գաղափարներից, որոնց մշակել էինք մենք առաջ պատկերների և հատկացողութիւնների գիտակցական ստանձնատիւութեամբ և համեմատութեամբ:

Այս խիստ պատճառով մեր այս տեսակ գործերը ճշմարտութեան արտայայտութիւն են, ուստի և մեր նպատակին հասցնում են ոչ թէ ուրիշ-մոլոր ճանապարհներով, այլ ուղղակի, առանց ստի, ուստի և անուանւում են «խելօք վարմունք»: Մեր գործերը զարգացման այս շրջանում ըստական կրքերի, ժամանակաւոր «օգտակետութեան» ծնունդ չեն լինում, որովհետեւ «բարւոյ և չարի» ինչ լինելը մեղանում պարզ որոշուած է, մեր հատկացողութիւնը սորա մասին ամուր է: Բայց թիւսպէս մենք կարող ենք հասնել զարգացողութեան այս աստիճանին, երբ մենք կարող ենք այս տեսակ մարդ դառնալ:

Այն ժամանակ միայն մենք կարող ենք հասնել այս ցանկալի կատարելութեան, երբ մեզ մօտ կայ մի մտերիմ մարդ, որին կարող ենք զիմել մեր կատարները փորձառութեամբ, մեր մէջ ծագած առաջին հարցերը լուծելու, որ մեզ հետ միասին պարզում է և բացազում անկեղծ և պարզ խօսակցութեամբ մեզ կատարմանը և տատանման առիթ տուող երեւոյթները: Երբ մենք կարողացել ենք հաւատաւորանալ, որ այս մարդու խօսքերը և գործերը միմեանց չեն հակասում, այլ համապատասխանում այն գաղափարներին, ճշմարտութեան սկզբունքներին, որ միասին մշակել էինք: Երբ մենք համոզուած ենք, որ այդ բոլոր գաղափարները կատարող մի մարդ կայ, ուրեմն և համոզւում ենք, որ կարելի է կատարել:

Այս բոլորը աւելի խոր մտերմութիւն է ստեղծում մեզ, մենք սովորում ենք յարգել նորան, այդինքն սովորում ենք նորա հետ ծառայել ճշմարտութեան և կեանքը դիտահատել այն տեսակետից, սիրել և գովել այն, ինչ որ ճշմարիտ է և առեւ ու պախարակել սուտը: Մտերիմ յարաբերութիւնները միջոց են տալիս մեզ տեսնելու և նորա այս թերութիւնները, որ մենք նկատում ենք թէ մեղանում և թէ ուրիշների մէջ: Մենք անկեղծօրէն աշխատում ենք գտնել այս թերութիւնների պատճառները, հասկանալ, որ նոքա յայտնի պայմանների անխուսափելի արդիւնք են:

Այս ստիպելու է և ստիպում է մեզ զգուշութեամբ և ներողամտութեամբ նայել ուրիշների թերութիւններին, աշխատել շուտափութեղ թերութիւններ չանել, որ կարող են սխալ լինել, այլ սպասել և աւելի բազմադրամանի կերպով տեղեկանալ մէկի վարմունքի կամ մի մարդի յատկութիւններին, իսկ միւս կողմից էլ ջանալ մեր գործերում սխալ չանել և մեր թերութիւնների պատճառները հեռացնել:

արգելք դնել նոցա զարգացնող պայմաններին: Այս ստանդարտը կարող են բացառել, թէ թիւս կայ կայ բարեփոխ տիպի յատկութիւններ և վերե չիշած պատճառների մէջ: Խաղաղ, պարզ, առաւել գիւղական կեանքը, ուր չկայ խիստ ազդող և քայքայող տպաւորութիւններ, երեխայի մէջ ծագած հարցերին անկեղծ մտերմութեամբ դարձրած ուշադրութիւնը, նորա մէջ առաջացած մտաւոր գործունէութեան պահանջին խրախուսանքը առանց արհեստական միջոցների և կանխախալ նպատակների անկախած զօրեղ կերպով ազդում են բարեփոխ տիպի զարգացմանը: Նոյնպէս նպատակով է այս տիպի առաջ գալուն այն հանգամանքը, երբ մենք երեխային թույլ ենք տալիս, որ նա իւր բնական մտաւոր գործողութեամբ և մեր անբաժնարարող օգնականութեամբ մշակէ «Ճշմարտութեան» հատկացողութիւնը և «գաղափարին» ծառայելու անկախ և անկեղծ ցանկութիւն:

Սորանից չէտոյ հեղինակը վերոյիշեալ տիպի յատկութիւնների և սոցա պատճառների կապի դիտարկ յատկանշները վերայ է դարձնում ընթերցողի ուշադրութիւնը: Բարեփոխ երեխայի արտաքուստ անշուք և համարեա «լինթի» տեսքը մեկնվում է նորա զարգացման հանգամանքներով, ուր նա չէ տեսել զանազան զարգարանքներ և ճիւղութիւն, որը առանձին ուշադրութիւն գրաւելու ցանկութիւնից է առաջ գալիս միշտ: Ուրեմն սկզբում նա առիթ չէ ունեցել ճիւղ և գեղեցիկ հագնուելում նմանուիլ, իսկ չէտոյ նորա դատողութիւնը և քննողական ընդունակութիւնը զարգացած ժամանակ էլ նա անկարող էր անգիտակցաբար հետեւել ուրիշների արտաքին վայելչութեանը և աննպատակ կերպով ընդօրինակելու: Նորա նուրբ զգացողութիւնը և խորհելու ընդունակութիւնը մղում է ուշադրութիւնը շրջապատող երեւոյթների նշանակութիւնը հասկանալ, ըմբռնել հոգեկան արտայայտութիւնները և մեկնել առ հասարակ ամեն մէկի ներքին ինչ լինելը: Այս բոլորը հեռացնում է նորա ուշադրութիւնը արտաքին, նշանակութիւն չունեցող երեւոյթներից և կրքերին բաւարարութիւն տալու ցանկութիւնից, որ չէ էլ կարողացել նորանում զարգանալ:

Վերջապէս «Ճշմարտութեան» գաղափարը, որ նա մշակել է արդէն, թույլ չէ տալիս նորան արտաքուստ ուրիշ կերպ երեւալ քան իսկապէս է ինքը, նա անկարող է կեղծել: Այս յատկութիւններից է նորա փափուկ, մեղմ յարաբերութիւնը դէպի ուրիշները, նորա հիւրասիրութիւնը, նորա արգարացի վարմունքը և սառն, կոշտ ու ետական ձգտումներ կատարեալ բացակայութիւնը:

Արտաքին զարգարանքներին և արտաքին փայլին ուշադրութիւնը չ'դարձնելը, միակողմանի կրքին բաւականութիւն չ'տալը սովորեցնում է մեզ տանջանքով մշակուած գաղափարներին, ճշմարտութեան ծառայել և միշտ նոցա տեսնել պաշտպան լինել և ոչ թէ ծունր դնել լուի նիւթական շահերին: Բարեփոխ երեխայի ճշմարտութիւնը և անկեղծութիւնը այնքան բնական է և պարզ, որ անկարելի է կատարծել այս բանում: Դպրոցում գտնուած երեխաների վերայ կատարած անաչառ գիտողութիւններից երևում է, որ անկեղծ և անքակտելի բարեկամութիւնը լինում է միայն դատողութիւն տուող, մտածող երեխաների մէջ, որոնց կարծիքը ճշմարտութեան մասին միատեսակ է, որոնք կարողանում են միևնույն հատկացողութիւնը ունենալ արդարութեան վերաբերութեամբ:

Կեղծարարների և փառասէրների մէջ բարեկամութիւն չէ լինում և չէ էլ կարող լինել: Մտերմութիւն լինում է

կամ երկու բարեխիտ տիպի երեխաների մէջ, կամ բարեխիտ և ճշմարտ չարացած երեխայի մէջ:

Վերջին տեսակի բարեկամութիւնը ծագում է նոյնպէս արդարութեանը ծառայելու ցանկութիւնից: Ամեն մի ուրիշ Հիմունքների վերայ ծնած բարեկամութիւնը, շահատիրութիւնից և նիւթական Հաշիւներից առաջացած բարեկամութիւնը միշտ ժամանակակից է և անցնում է առանց նշանաւոր Հեռանկարների, չուտով մոռացվում է:

Այն կարծիքը, թէ տառն տարեկան երեխան, որ դըպրոց է մտնում ոչինչ գաղափար և Հասկացողութիւն չունի ճշմարտութեան մասին, ճիշդ չէ: Իմ անմիջական դիտողութիւնները իսկ Հակառակը ցոյց տուցին և ես գրականապէս Համապատասխան եմ, որ այսպիսի երեխաները ունին այս Հասկացողութիւնը, այն էլ շատ պարզ և սրտազիւ գաղափար:

Ինչ Հաղորդեցին, որ մի ուսուցիչ Հաստատեցում էր թէ իւր գիւղական դպրոցի աշակերտների մեծամասնութիւնը բարեխիտ տիպի է պատկանում և այս օտարօտ չէ, այլ շատ Հաւատարմ է, ինչպէս որ կարելի է գիտել զեւրոյում այս միևնույնը:

Ինչ խօսք, որ բարեխիտ տիպ ուղղորդ պայմանները չպիտի ազդեն միայն երեխայի մասնակ Հաստատում, այլ աւելի զարգացնելու և դրելու դէպի գործունէութիւնը այս պայմանները աստիճանաբար պիտի աւելի ուժեղանան: Մարդկային օրգանիզմի մի օրէնք է, որ կենսական օրգանների ինչպէս ամբողջ նոյնպէս և նոցա մասերը կատարելագործվում են և յառաջադիմում, եթէ աստիճանաբար զարգացնում են և գրգռում նոցա գործունէութիւնը: Հակառակ դէպքում նոքա դադարում են զարգանալուց, իսկ չեւոյց արդէն չեւոյցիմական փոփոխութեան են ենթարկվում:

Այս օրգանների գործունէութեան ոյժից վեր աշխատանքը շուտով սպառնցում է նոցա զօրութիւնը և անբնական երեւոյթներին, Հիւանդութիւնների պատճառ է դառնում: Այս ճիշդ է ձեռքեր և ոտների վերաբերութեամբ, (շարժող գործարանների), և նոյնը կարելի է ասել մեր մարմնի ուրիշ մասերի մասին:

Միևնույն կեղծաւոր երեխան պատրաստ է ուրիշների մէջ տեսնել միայն վատ կողմերը, բարեխիտը ընդհակառակը անպատճառ մօտեցանում է Հաւատաւորների Հետ, փնտռում է և գտնում ամեն մէկի լաւ և բարի յատկութիւնները, թէպէտ և նկատում է թերութիւնները: Սակայն և գիտակցական քննադատութեան շնորհիւ մեկնում է սոցա պատճառները, Հասկանում է և որոշում իւր նկատած իսկական նշանակութիւնը: Այս պատճառով է, որ նորա ծիծաղը չէ վերաւորում, Հաշտ վարմունքով չէ պահպանում կեղծ և սխալ յարաբերութիւններ: Ուսման մէջ նորա մշտական ձգտումը դատողութիւն անելն է սովորած երեւոյթների մասին, նա կարող է քիչ գիտեմալ, իսկ գիտեցածը նա միշտ ընդունակ է գործադրել:

Բարեխիտ երեխան լաւ ապացոյց է այն բանի, թէ որքան Հեշտ է բոլորովին խանգարել նորա կենսական անտեղի պահանջներով և վարմունքով: Նա սովոր է ինքը իւր կամքով բաժանել և օրոշել ամեն մի պարագայում ժամանակը, կամաց և Հանգիստ կերպով գործ անել: Բացի այս՝ նա կատարում է միայն իրաւացի և ամենախաբեկ պահանջները, որոց Հիմնաւոր լինելն նորա Համար պարզ է: Կարող է, միթէ, այսպիսի երեխան յանկարծ «ընդունում» կանոնների շրջանակին ենթարկուել, որ ուրիշ գիտումների Համար են ստեղծուած, ուրիշ պայմաններում զարգացած երեխաների Համար են յիշուած:

Պարզ է, որ նա չի կարող առանց քննելու, առանց դատելու մի բանի պէտքականութիւնը բերան սովորել, ու՛ պահանջվում է այս առարկաներից դուրս բերած «ծրագրով» և ոչ թէ երեխայի մտաւոր կազմուածքի Հիման վերայ և մարդու մէջ արժանաւորութիւնների զարգացնելու դիտաւորութեամբ:

Հասկանալի է, որ այս բոլորը անկարելի է և ամեն տեղ միայն կարող է իջնալի երեխային և մեռցնել, սպանել նորա լաւ կողմերը: Այսպէս մենք վարվում ենք լոկ նորա Համար, որ երեխայի մտաւոր ընդունակութիւնները պաշարենք դանաղան գիտութիւններով, որոնց նա երբեմն տեղի և երբեմն էլ անտեղի դործ է դնում, թուութիւն պէս դուրս է տալիս: Այսպէս վարվում ենք լոկ նորա Համար, որ նա կարող լինի քննութիւնները չաջող բռնել, իսկ Հասկանալ իրան և շրջապատողներին, գնահատել մարդին ամբողջութեամբ նորա բոլոր յատկութիւնների Հիման վերայ, նա անընդունակ է լինում մեր միակողմանի և կորստաբեր խնամքի շնորհով:

Ուսումնասիրելով մարդի օրգանիզմը, մենք Համոզվում ենք, որ կենտրոնական կիրառութեան օրգանները զարգանում են միայն այն ժամանակ, երբոր Հետզհետէ և Հետեւողաբար դրում ենք նոցա դէպի մտաւոր գործունէութիւն: Իսկ եթէ մի որ և է մարդ այս վերջին պայմանի ազդեցութիւնից դուրս է մնում, նա չեւոյցիմական փոփոխութիւն է կրում և խանգարում է օրգանիզմի գործողութեան Համեմատելութիւնը: Այսպէս, ուրեմն, եթէ օրգանիզմի մի որ և է մարդ սովոր չէ, ընդունակ չէ դառնալ աստիճանաբար զարգացումով գործելու, այն ժամանակ մարդ չէ կարողանում արտայայտել իւր գործունէութիւնը ամբողջապէս, չէ կարողանում քիչ ժամանակուայ մէջ շատ դործ կատարել, որ ձեռք է բերվում վերացական մտածողութեամբ երեւոյթների և իրերի միտքը Հասկանալուց և գործունէութեան ոյժերի խնայողութեամբ կամ անտեսներէն գործածելուց: Յետոյ մենք աւելի կ'աւելնանք Համոզուելու, որ երեխան ծնվում է մի յայտնի տեմպերամենտով (բնաւորութեան կազմուածքով), որը կախուած է նորա Փիղիքական կազմուածքից, որ երեխայի անհատական ոյժերը պիտի օրոշուի ընտանիքում մինչև դպրոցական Հասակը նորա մտաւոր գիտակցական ընդունակութիւնների զարգացման նպատամամբ: Դպրոցում նա պիտի Համեմատել և Համահաստատաւ չափ զարգացնէ իւր բոլոր ընդունակութիւնները, պիտի իրան կառավարել սովորէ, որով կազմակերպվում է նորա բնաւորութիւնը, այսինքն կարողանում է որոշել կամքի յարաբերութիւնը դէպի իւր զգացողութիւնները և ցանկութիւնները, որը ըստ իւր կարգին առաջ է գալիս այն ժամանակ, երբոր գործունէութեամբ վարվում են մարդի թէ Փիղիքական և թէ մտաւոր ոյժերը:

Դպրոցում աւանդելի առարկաների մասին պէտք է ասել, որ աւելի գերադասելի են Հոգեկան գործողութիւնը կանոնաւորապէս և յաջորդաբար զարգացող ուսուցանելը: Չի կարելի, 'ի Հարկէ, ենթադրել, որ թուաբանութեան ուսուցիչը պիտի շաւականանայ թուերի դանաղան գործնական խնդիրների լուծման եղանակների Հետ ծանօթացնելովը, կամ ուսուցիչը պիտի աւանդէ աշխարհագրութիւնը լոկ նորա Համար, որ աշակերտները իմանան գետերի և քաղաքների տեղերը (ինչպէս և առհասարակ լինում է): Դպրոց մտնելու ժամանակ նախ մենք պէտք է ուսուցանենք երեխային, որ կարողանայ ջոկել իր առանձին առանձին գաղափարները, պէտք է ուսուցանենք նրան թէ ինչպէս պէտք է տպաւորութիւնների նմանութիւնը և տարբերութիւնը ջո-

ձեռք, որ նա կարողանալ զանազան մտապատկերներն համեմատութիւնից ջոկել նրանցից էականը երկրորդականից: Սուրանց չետոյ պիտի առաջնորդել նրան աչտ էական մտապատկերներից գաղափարներ և մտքեր մշակելու գործում, որպէս զի ձեռք բերած գիտութեան խիստ քննադատութեամբ նոցա հասկանալ կարողանալ, որով և կարող կ'ըլինի գտնել իսկական ճշմարտութիւնը: Վերջապէս և այն ճշմարտութիւններն հիման վերայ նա պիտի որոշէ աչտ երեւոյթներն նշանակութիւնը, որոնց հետ ծանօթացել է: Երբոր մենք արդէն բոլոր գործերը և վարմունքները կը կարողանանք հպատակեցնել մեր կամքին, այն ժամանակ մենք կուտելու համար պատրաստ և հասունացած մարդիկ ենք արդէն: Այս նպատակին կարելի է հասնել զանազան միջոցներով:

Հին Յունաստանում գիտութիւնը ձեռք էին բերում միայն փորձից, ուստի նոցա դատողութիւնը վերաստուգուած չէր, աւելի անձնական բնաստութիւն ունէր: Բոլորովին աւելորդ հարց է, թէ որ ուսումն է գերադասելի. լաւ է նա, որ աւելի դարգացնում է դատողութիւնը, տանում է դէպի ճշմարտութիւն: Գաղութում բոլորովին անպէտք է ուսուցման այն եղանակը, որ զարգացնում է երեխայի գաղափարութիւնը միմիայն կամ չիշողութիւնը և չէ սովորեցնում գիտեցածը ինքնուրույնաբար գործադրել: Աւանդելի առարկաների արժէքը պիտի որոշուի նոցա նշանակութեամբ: Բացի այս՝ հին լեզուները և թուաբանութիւնը և քնական գիտութիւնները միատեսակ վատ են աղբում երեխայի վերայ, եթէ մեր բոլոր ջանքը ուղղում ենք դէպի մի նպատակ—որքան կարելի է շատ բերան անել տալ և չենք միջոց տալիս, որ երեխան հանգիստ հոգով մտածէ գիտեցած փաստերի վերայ, դատողութիւն տայ, առանց որի նա չէ կարող զարգացնել իւր ցանկացած մարդկային արժանաւորութիւնները:

Մանկավարժները և դաստիարակիները բաց են թողնում և մի ուրիշ մեծակշիւ պայման, որ երեւում է թէ նոքա բոլորովին անծանօթ են երեխայի բնութեան և նորա ներքին աշխարհի գործողութիւնների հետ: Յայտնի է, որ մի որ և է մտաւոր աշխատանք գիտակցաբար կատարելու համար հարկաւոր է մտաւոր տոկունութիւն և բաւականին ժամանակ: Բայց մի և նոյն ժամանակ ամէն մի մտաւոր կեանքով ապրողը գիտէ իւր փորձից, որ մեծաջան և չարատե միատեսակ—մտաւոր աշխատանքը սաստիկ չորհնեցնում է և մի և նոյն բանով պարապելու համար հարկաւոր է մեծ վարժութիւն և երբեմն էլ պարապմունքի փոփոխութիւն, պէտք է ֆիզիքական պարապմունքները չաջորդաբար տեղի տան մտաւորականին:

Գեռ շատ քիչ է միայն զարգացնել խելօք մարդկին, հարկաւոր է նորա կամքը զօրացնել, որ նա կարողանալ տոկուն և հաստատ մնալ իւր մշակած սկզբունքներին: Ուրիշ խօսքերով այս կը նշանակէ, որ պէտք է երեխան կարող լինի իրան զսպել և կառավարել, պէտք է զարգացնել նորա բնաստութիւնը—ահա դպրոցի անժխտելի և գլխաւոր խնդիրը: Մանկավարժների ամենամեծ պարտականութիւնը պիտի լինի չ'որհնեցնել երեխային նորա ուժերից վեր աշխատանքով, այլ աշխատել դարձնելու սանիկին ընդունակ և տոկուն մարտնչող իւր սկզբունքները և գաղափարները պաշտպանելու գործում, ճշմարտութեան անվեհեր մշակ: Այս է նոցա ամենանուիրական կոչումը, որ դժբաղդաբար ըստ մեծի մասամբ անուշագիր է մնում նոցա կողմից:

Հին Յունաստանում դաստիարակիները աւելի գիտող մարդիկ էին, նոքա չէին ստիպում բերան անել, այլ կրթում

էին զրոյցներով, աշակերտներն հետ անդադար խօսակցութիւններ էին կազմում, նպատում էին նոցա հասկանալու մարդիկ ներքին աշխարհի և բնութեան երեւոյթները, բացառում էին, կրթում էին և զօրացնում սանիկներն կամքը: Նոքա սովորեցնում էին, օրինակ, չաղթել աշակերտ ուժեղ զգացողութիւն, ինչպէս ուղածութիւնը, ծարաւը և սեռական գրգռումը: Գաղութներում առանձին լուրջաբանութիւն, զայն, լաւալու համար սեռականներ և մարմնամարդութեան պարագաներ և դործիքներ: Բայց նոքա զուարճութեան համար չէին վաղվիւր, այլ ֆիզիքական ուժերը զարգացնելու և շարժողութիւններում ճարպիկութիւն ձեռք բերելու համար: Այս տեսակ պարապմունքներն նշանակութիւնը ներկայ մանկավարժները բոլորովին անտես են առնում, որովհետեւ նոքա չ'գիտեն, թէ ինչ կապ կայ ջանքի մարդի մտաւոր և ֆիզիքական ուժերի մէջ: Նոքա չեն մտածում, որ երեխայի մի կողմը անուշագիր թողնելուց է, որ շուտով այս կողմի կրնանաւոր գործողութիւնը խանդարվում և երեխայի զարգացումն էլ անկատար է մնում և անընդունակ է գաղափար կարճ ժամանակում շատ աշխատանք կատարել: Գործունէութեան նաւաղումից պակասում է և սարքերի գործառնութիւնը մարդիկ յագանիքով բոլոր մտերում:

Գիտաւոր չէ համոզուել, որ եթէ մենք զարգացնում ենք մեր ֆիզիքական ուժերը շարժողութիւններով, տիրապետում ենք վերջիններն, մենք նոյնպէս րնդունակ ենք լինում կառավարել այն զգացմունքները, որոնք կապուած են այս շարժողութիւնների հետ: Առհասարակ վատ չէր լինի, եթէ մենք վեր առնէինք հիւսիս կրթութեան ընդհանուր գաղափարը և ոչ կտորները միայն: Մենք տեսանք, թէ բարեխիտ երեխան դպրոց է գալիս աշակերտ անշուք տեսքով, որ նորան արտաքինում են անգամ վախենալով նորա վատ աղբեցութիւնից, իբրեւ թէ: Իսկապէս այստեղ երեխան չէ մեղաւոր. նա սովոր է դասել, մտածել, սովոր է, որ նա հետ վարուեն մեղմ, արգարացել և ճշմարտ կերպով, իսկ «օրինապահներ» ուժով նորան փակում են մի չաշանի շրջանակի մէջ, իրանց «ղալիք» տակ են գցում, օրին նա չէ համապատասխան և բարի, մեղմ և ճշմարտապէս երեխան դառնում է յուսահատ, ամեն ծաշահեղութեան ընդունակ մարդ: Այստեղ մեղաւորը միայն մենք ենք: Բարեխիտ երեխան դպրոցում միայն կատարում է գլխաւոր պահանջները և մի փոքր զարգացնում է չիշողութիւնը միայն, եթէ նորան չեն դրդում աւելի և աւելի վարժելու դատողութիւնը և չեն կրթում ու ամրացնում նորա բնաստութիւնը: Նա դառնում է աւելորդ մարդ, որը դժուարութեամբ հաշտվում է շրջապատողներին հետ և տուժում է միշտ տոկունութեան և եռանդի պակասութիւնից:

Հակառակ դէպքում, երբ նորան միշտ հալածում են, նա դառնում է յուսահատ, չարացած մարդ, մնալով էլի բարեխիտ, որին ամենամեծ չարագործութիւն կատարուած լինելուց չետոյ կարելի է պարզ և իրաւացի խօսքով լացանել, որից կարելի է լսել անկեղծ խոստովանք: Բարեխիտ մարդը, որ ոչ թէ բնականական պայմաններ շնորհով է կրթել իւր բնաստութիւնը, այլ սեպհական ինքնակրթութեամբ, էլի տարբերվում է երկրորդից: Առաջինը բնաստութեան մէջ էլի կը նկատուի անհետեղականութիւն. անկեղծութիւնը, պարզութիւնը և խորին ճշմարտասիրութիւնը այնքան ուժեղ չեն նորան մէջ, որքան լաւ ընտանիքում կրթուածի մէջ:

Բարեխիտ տիպի զարգացման պայմանները գիտելով, համոզվում ենք, թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի բարի,

խելօք և սիրող մայրը: Ուրիշ Հանգամանքներում, եթէ աշխարհի մայր չկայ, զարգանում է աշտ տիպը, միայն մի որ և է ուրիշ ուշադիր, բարի և պարզ մարդի տգեղութեան տակ, որ երբէք իւր խորհուրդներով առաջ չէ ընկնում, այլ պարզում է Հանգիստ. կերպով երեխայի սեպհական Հարցերը, երբ նորա ծագում են վերջինիս մէջ:

Հատուկացած այն մարդիկները, որոնցից մէկը սովորել է լիկ չեղաթումբումը իւրացնել գիտութիւնը և միւսը սովոր է ոչ թէ բերան անելով գիտեալ, այլ սառն և Հանգիստ դատողութեամբ— խիստ տարբերվում են միմեանցից: Յիշողութեամբ ամեն բան իմացողը պերճախօս է, միշտ ձգտում է զարմացնել զանազան Հեղինակներին Հատուածներով, գիտականներին խօսքերը առաջ բերելով, և վէճի բռնուելիս նոցանով էլ պաշտպանում է իւր կարծիքը: Անպահանջ գիտողութիւն կամ վերացական խորհրդածութիւն, կարծես, չունի ինքը: Նա մեծ աշխուժով ժողովում է նիւթեր մի որ և է Հարցի մասին, կարող է արտաքին նմանողութեան Հիման վերայ դատաւորել մի կերպ աշտ նիւթերը, իսկ գտնել նոցանից էական յատկանիշը, ներքին Հիմնական գաղափարը որոշել, նա անկարող է:

Նա կարող է լուս պատմող, յանձնարարութիւն կատարող և յընթերցեալ դառնալ, որ Հեշտ կը պատմէ Հեղինակի գիտար միտքը առանց փոփոխութեան և քննութեան: Նա չէ կարող յարմարել անհատական երևոյթներին, ամեն տեղ կաշխատէ գործադրել սովորական չափը: Նա յօրինապահ է, նա յստեմատիք մարդ է: Նա ամեն բան անում է վստահ, ամեն բան նա գիտէ և ոչ մի բանում կասկածել չ'գիտէ: Նա գործում է այն, ինչ որ պահանջում են նորանից, նա լուս գիտէ իւր պարտականութիւնը: Նորա բոլոր շարժումները և վարմունքները ընդօրինակուած են: Բոլորովին Հակառակն է ներկայացնում խորհում մարդը. նա իւր խօսակցութեան ձևերի վերայ շատ քիչ ուշադրութիւն է դարձնում, նա Համոզում է, ապացուցանում է կամ Հերքում արամբանորէն, իւր սեպհական-հոգեբանական գիտողութիւններին Հիման վերայ և ոչ թէ ուրիշների անմշակ մտքերով և գաղափարներով: Նա շատ լուս կարողանում է ըմբռնել և Հասկանալ երևոյթների ընդհանուր միտքը և արժէքը և միևնույն ժամանակ որոշել նոցա առանձնաշատկանիշները: Իւր բոլոր գործերում նա անկախ է, ինքնուրույնաբար է վարվում և միշտ ընդունակ է ստեղծել, իւր ինքնիշխան ունենալ:

Այս տեսակի մարդիկ լինում են խիստ իդէալիստներ, որ քաղցր երազներով և ցնորքներով են ապրում, դառնում են վերին աստիճանի արդիւնաւէտ փորձիչ կեանքում, մնալով միշտ ինքնուրույն իրանց բազմակողմանի մտքերով և դաշտաբաններով: Նա միշտ գործում է, Հասկանալով իւր պարտականութիւնը, նրա արտաքինը շատ պարզ է, ոչինչ չ'կայ նորանում շինծու, նախապատրաստած: Նա խիստ կերպով Հետևում է իւր իդէալներին և սկզբունքներին և միշտ տարբերվում է ուրիշներից իւր փիլիսոփայական ուղղութեամբ: Նա մեծ զգուշութեամբ է եզրակացութիւններ անում և պատրաստ է միշտ նորից վերատուգել իւր մտքերը: Նորա գործունէութեան եղանակը կախուած է բոլորովին իրանից և ոչ արտաքին Հանգամանքներից, ուստի և նա կարող է պայմանների Համեմատ փոփոխել գործելու ձևը և այս պատճառով նորա գործունէութիւնը կենդանի է: Սորանից յետոյ Հեղինակը խոստանում է նկարագրել այն տիպերը, որոնց գիտակցական ընդունակութիւնների դարգացմանը

արգելել են արտաքին ճնշումը, կամ կեանքի պայմանները կամ աւելորդ և անտեղի փաշտպանքները ու փաղաքշանքը:

Գրք. Ե. 4.

8 Մարտի 1887 թ.

Մոսկուա:

Ս Ա Մ Ո Ւ Է Լ

ՊՍՏՄԱՍԱՆ ՎԷՊ

Գ.

Հ Ա Մ Ա Զ Ա Ս Պ Ո Ւ Հ Ի

Ըստ Վահանայ էր քայլած ի Մամիկոնեան տոհմէն, քոյր Վարդանայ, Համադասուհի. և էր նա կին Գարեգին տեառն Ռշտունեաց զաւաւն... Իսկ անօրէն Վահան և Մերուժանն Հրաման տալին բերդակալին (միջնաբերդին Վանայ) զի նեղեցէ զկնին, եթէ ոչ աւցէ յանձն զօրէն Մաղդեղանցն... Իբրև ոչ աւնոյր յանձն Համադասուհի պահել զօրէն Մաղդեղանցն, Հանէին ի բարձր աշտարակն... և մերկացուցին զնա իբրև ի մօրէ, և արկիւղ կապ զօրէն, գլխիւյը կախեցին զնա զբարձունէն կուռէ. և այնպէս մեռաւ ի կախաղանին:

Փաւստոս:

Լուսինը շտապով սահում էր դէպի Սիփանի¹ բարձր գաղաթները, որ ընկղմուած էին խորին, թախծալի մթնութեան մէջ: Յայտնի չէ, թէ ինչու նա այնպէս դժգոհութեամբ թողնում էր այն գեղեցիկ վայրերը, ուր ամեն գիշեր նկարում էր սպիւքան սքանչելի պատկերներ: Նրա ներքեւում անհանգիստ կերպով ծփում էր Վանայ ծովակը: Նա ծփում էր որպէս մի սիրահար, որ շուտով պիտի բաժանուի իւր սիրուհուց: Անզուսպ տարփանքով յափշտակել էր նա երկնից դշտոյի գունաթափ շառաւիղները, և շողողալով գրկվում էր նրանց հետ, Համբուրվում էր և, կարծես, իւր ալիքների տխուր շշմիւնով ասելիս լինէր. «մի գնացէք, մի թողէք ինձ խաւարի մէջ» . . .

Բայց նա գնում էր . . .

Ծովակի արևելեան ափերի վրայ դեռ նշմարվում էին մի հինաւուրց քաղաքի բարձր աշտարակները և առամաւոր շրջապարիսպները: Լուսնի լուսաւորութեան ներքոյ՝ այդ վաղեմի քաղաքը ներկայանում էր որպէս մի պառաւ կախարդ, որ իւր ծերութեան մէջ՝ տակաւին մնացել էր գեղեցիկ, տակաւին մնացել էր հրապուրիչ: Այնտեղ, նրա օգակաւորց ապարանքների մէջ, այնտեղ, նրա բարձր, կախաղանաւոր պարտէզներում, մի ժամանակ, Հայոց մի երիտասարդ թագաւորի սիրով, զուարճանում էր աշխարհի ամենամեծ կախարդը— ձամիրամը²:

Դա Վան քաղաքն էր:

Լուսինը ծածկուեցաւ Սիփանի բարձրութիւնների մէջ

և իւր ետեւից թողեց մի խաւար: Այլ ևս չէր երևում սիրուն քաղաքը, այլ ևս չէր երևում փայլուն ծովակը: Լսելի էր լինում միայն ալիքների խուլ հառաչանքը, որ զիշերալին լուծեան մէջ հնչում էին, որպէս մի սգաւորի ողբաձայն աղաղակներ:

Լուսնի լուսաւորութեանը փոխարինեց մի այլ լուսաւորութիւն:

Ուղիղ այն կողմում, որտեղ կանգնած էր քաղաքը, օդի մէջ երևացին բազմաթիւ հրեղէն գնդակներ: Այդ երևույթը սկզբից այնպիսի տպաւորութիւն էր գործում, կարծես, ամբողջ երկինքը բոցալաւում էր մի ընդարձակ հրդեհով, և աստղերը այրուելով, մէկ-մէկ ցած էին թափվում: Քայց հրեղէն գնդակները բարձրանում էին ներքեւից և, օդի մէջ զանազան պտույտներ գործելով, յետոյ ցած էին ընկնում: Այնտեղ կատարվում էր մի հանդիսաւոր հրախաղութիւն, բայց—դժոխային հրախաղութիւն . . .

Հրեղէն տարափը, հրեղէն կարկուտի նման, շարունակում էր տեղալ: Նա հետզհետէ աճում էր աւելի փութով, նա հետզհետէ ընդարձակվում էր աւելի եռանդով: Երբեմն շրջակայքը զղորովում էր խառնաձայն աղաղակների խուլ արձագանքներով: Այդ աղաղակները, որպէս մի զարհուրելի կատաղութիւն, լսելի էին լինում հրային սաստիկ ժայթքումներից յետոյ, որպէս զայրացած երկնքի աղաղակը լսելի է լինում կայծակի ահաւելի փայլատակումից յետոյ:

Վանը պաշարուած էր:

Այդ կրակը, այդ հուրն ու բոցը թափվում էր դժբախտ քաղաքի վրայ: Նրան պաշարել էին վայրենի ռշտունները իրանց դրացի սասունցիների հետ: Նա պաշարուած էր այդ լեռնականներից, որպէս մի ժամանակ դժբախտ Տրոյեան պաշարուած էր հելլենացիներից: Նախանձախնդիր հելլենացին կուռում էր գեղեցիկ Հեղինէի պատուի համար, որին իւր թագաւոր ամուսնի հիւրասէր տնից յափշտակեց անամօթ տարփածուն³: Իսկ ռշտունները կուռում էին իրանց աշխարհի սիրելի Տիկնոջ համար, որին անդուծ ձեռքով յափշտակեց—եղբայրը:

Լեռնականները, տիրելով մերձակայ բլուրներին, նրանց բարձրութիւնից հուր էին ցանում քաղաքի վրայ: Նրանց հրանօթներն ապագայ հրանօթների նախապայքերն էին, —հասարակ պարսէտներ⁴ խիստ պարզ կերպով շինուած, բայց, չայլուելու համար, շղթաներից շինուած: Դրանց մէջ գնում էին կամ ծծումբով տոգորուած շորի փաթաթներ, կամ նաւթի և այլ դիւրաւառ հեղուկների մէջ թաթախուած փալասի կտորներ, վառում էին և, պտույտացնելով օդի մէջ, ձգում էին դէպի քաղաքը: Ոմանք նոյն պարսէտներով նետում էին քարեր:

Չատ չանցաւ, քաղաքը նոյնպէս սկսեց ներսից պատասխանել դրսի կրակներին: Զանազան տեղերից բարձրացան բոցեր: Քայց այդ բոցերը բարձրանում էին և դարձեալ հանդում էին իրանց տեղում, առանց քաղաքի

պարիսպներից դուրս գնալու:—Դրանք ներսի շինուածքների բոցերն էին, որ արդէն սկսել էին այրուել:

Քաղաքը պաշտպանող զօրքը բաղկացած էր միայն պարսիկներից, որ բերել էին իրանց հետ Մերուժան Արծրունին և Վահան Մամիկոնեանը: Սրհասական տաղնապի մէջ, այդ զօրքերը այնքան հոգ չէին տանում դրսի թըշնամու հետ մաքաւելու, որքան աշխատում էին զսպել ներսի բնակիչներին, որոնք սարսափելի խուճովութեամբ դուրս էին փախչում իրանց տներից, որտեղ որ հրդեհը արդէն սկսել էր ճարակել: Զօրքը վախենում էր, մի գուցէ քաղաքացիք բացանեն քաղաքի դռները և թշնամուն ճանապարհ տան ներս մտնելու:

Քայց կրակը աւելի և աւելի տարածվում էր: Նախ այրուեցան ախոռատների կտուրների վրայ դիզած խոտերը, յետոյ մարագներն ու մթերանոցները: Զուկան իւր բոլոր հարստութեամբ վառվում էր, որպէս մի շորի կտոր: Կրակը սկսուեցաւ ատաղձագործների խանութներից և այստեղից անցաւ դէպի քաղաքացոյ տները: Մարդիկ այլ ևս հոգ չէին տանում հանգցնելու, այլ շտապում էին փախչելու: Ուր և գնում էին, որ կողմ և վազում էին, նրանց առջևը փակում էր հրեղէն անանցնելի հեղեղը: Սարսափած բնակիչների յուսահատ աղաղակները, միախառնուելով կործանուող շինուածքների դղրդիւնի հետ, աւելի սաստկացնում էին ընդհանուր զարհուրանքը,

Հրդեհի սոսկալի լուսաւորութիւնը երևան հանեց մի սոսկալի հրէշ, որ քաղաքի հիւսիսային կողմից, որպէս մի քարացած, գայարուած վիշապ, բարձրացել էր դէպի երկինքը: Նա հետզհետէ աճում էր, հետզհետէ աւելի ահաւելի կերպարանք էր ստանում, որքան աճում էր տիրող լուսաւորութիւնը: Հպարտ հայացքով նայում էր նա դէպի իւր շուրջը ճարակող հրային ծովը և, կարծես, նրա մուսլ հայացքը արտայայտում էր այդ խօսքերը. «չնչին տարր, որքան կամենում ես կատաղիր, որքան կամենում ես հեռու տարածիր քո վայրագութիւնը, բայց դարձեալ քո ալիքները իմ բարձրութեանը չեն հասնի» . . .

Դա Վանայ միջնաբերդն էր,—այն վիմային հսկայ ամրութիւնը, որ բնութիւնը ինքն էր հրաշակելուտե: Դա այն անմատչելի ամրոցն էր, որի սքանչելիքները հայոց աւանդութիւնները ձամիրամին էին ընծայում⁵:

Աւելի մօտից նայելով, նա մի այլանդակ ուղտի նմանութիւն ունէր, բայց չոքած ուղտի, որը, որպէս մի հրէշաւոր սփինքս⁶, կիսով չափ թաղուել էր ծովեզերքի աւազների մէջ: Վիթխարի գլուխը տարածել էր դէպի արևելք, իսկ ստուար գաւակը դէպի արևմուտք: Նրա կրկնակի ուսպատները, որ բարձրացել էին մինչև ամպերը, կրում էին իրանց վրայ ահադին աշտարակներ և անառիկ, բրդաձև մարտկոցներ: Աշխարհի բոլորզօրութիւնները անկարող էին ազդել նրա ապառաժային կողքերի վրայ, որ պողովատի կարծրութիւն ունէին: Նրա քարեղէն սրտում փորուած էին բազմաթիւ սենեակներ, խորին անձաւներ և դանազան սրահներ ու սրահակներ, որոնք նոյնքան խոր-

Հրդաւոր և նոյնքան անվերժանելի էին, որպէս այդ ծածկամիտ սիրնքս:

Քարակոփ սրահակներէց մէկի մէջ, ուր մի ժամանակ նստած էր լինում ձամիրամը, և նրա բարձրութիւնից նայում էր գէպի Վանայ ծովակի կապուտակ հայելին, նայում էր գէպի Վարագայ լեռան⁷ հրաշալի տեսարանները և հիանում էր Հայոց երկրի գեղեցկութեամբ, — այժմ նոյն սրահակի մէջ գտնվում էր մի այլ իշխանուհի:

Քնած էր նա, աջնայիսի մի անուշ և խաղաղ քնով, որ խիստ հազիւ անգամ բարի ոգիները պարգևում են մահականացուներին: Նա քնած էր առանց հանուելու, իւր շքեղ անկողնի վրայ: Գեղեցիկ գէմքը հրգեհն տաքութիւնից շառագունել էր: Քրտինքի մի քանի մարգարիտներ փայլում էին պարզ ճակատի վրայ, որ պսակուած էր սև գանգոլներով: Վարդագոյն շրթունքները երբեմն հաղիւ նշմարելի կերպով ցնցվում էին, և մի թեթև ժպիտ իւր բոլոր հրապուրանքով վազում էր սիրուն գէմքի վրայ: Ծանր շնչառութիւնը ամեն անգամ բարձրացնում էր նրա հարուստ կուրծքը, որի վրայ հանգչում էր պարանոցի գոհարազարդ մանեակը: Երկու ձեռքերի հոլանի բազուկներին ոսկեայ ապարանջաններն հետ կցած էին երկու երկաթեայ օղակներ, որ միանում էին մի կարճ շղթայի երկու ծայրերի հետ: Ոտքերից մէկը նոյնպէս շղթայած էր: Այդ դրութեան մէջ⁸ նմանում էր նա մի բանդարկուած հրեշտակի, որի յանցանքը իւր անմեղութեան մէջն էր կայանում:

Հրգեհն կարմրագոյն ճառագայթները, ներս ցոլանալով նրա բանդի լայն պատուհաններից, լուսաւորում էին գեղեցիկ սրահակը վառվառ, շլացուցիչ լուսաւորութեամբ: Այդ սոսկալի լուսաւորութեան մէջ նա աւելի սքանչելի էր երևում:

Ջրակայքում տիրող աղմուկն ու խռովութիւնը արթնացրին նրան: Գլուխը վերբարձրացրեց, ապշած կերպով նայեց իւր շուրջը: Մի քանի րոպէ նա իրան երազի մէջ էր զգում: Ոչինչ չէր հասկանում: Նրա ականջներին հասնում էին միայն ոտքերի խուլ տրոփիւններ, խառնաձայն աղաղակներ և լուսահատական դառն հառաչանքներ: Նրան այնպէս էր թւում, որ աշխարհի վերջը հասել էր, և տիեզերքը ընդհանուր այլեւոթութեան մէջ էր գտնվում: Նրա սիրտը սկսեց դողալ: Փորձեց մօտենալ պատուհանին և նայել: Բայց ոտքին կապած շղթան արգելեց: Աղմուկը աւելի սաստկանում էր, և սրահակի մէջ տիրող լուսաւորութիւնը հետզհետէ աւելի պայծառ գոյն էր ստանում: Նա այժմ սարսափում էր նայելու իւր շուրջը: Երկու ձեռքով բռնեց աչքերը և ողբաձայն ազդակով բացականչեց.

— Տէր Աստուած, այդ ինչ խռովութիւն է . . .

Այդ միջոցին մի անձնաւորութիւն ծանր և հաստատուն քայլերով վեր էր բարձրանում միջնաբերդի քարակոփ սանդուղքներով, որ փորուած էին միակտուր ապառաժի մէջ: Երբեմն իւր լուռ հայացքը դարձնում էր նա գէպի շուրջը կատարուող արհաւիրքը, և երբեմն նայում

էր գէպի իւր առջևի խոտորնակի սանդուղքները, որ ձեռքի լապտերով լուսաւորում էր մի սպայ, թէև լապտերի ամենեւին պէտք չը կար: Երկար գնում էր նա, մինչև բարձրացաւ միջնաբերդի դագաթը, և կանգ առեց լիշեալ սրահակի դռան մօտ: Նա գլխով նշան տուեց սպային, որ սպասէ դրսում, իսկ ինքը հանեց գրպանից մի ծանր բանալի, բացարեց երկաթեայ դուռը և ներս մտաւ:

— Ողջո՛յն, սիրելի Համազասպուհի, — ասաց նա մօտենալով տիկնոջը: — Ես կարծում էի, որ դու քնած կը լինես, երևի, դրսի աղմուկը անհանգստացրեց քեզ:

— Այդ ինչ աղմուկ է, — հարցրեց տիկինը խռովեալ ձայնով:

— Տեսնութեան աղմուկ, սիրելի Համազասպուհի: Այդ դեռ հարսանիքի առաջին գիշերն է, — քո հարսանիքի, սիրելի Համազասպուհի: Տեսնո՞ւմ ես, ի՞նչպէս գեղեցիկ լուսաւորուած է քաղաքը: Ո՛չ, դու չես տեսնում, ես այս րոպէիս քեզ ցոյց կը տամ . . .

Նա մօտեցաւ, բացարեց տիկնոջ ոտքի շղթան, բռնեց նրա ձեռքից և տարաւ, կանգնացրեց պատուհանի մօտ, ասելով.

— Նայիր . . .

Կարծես, դժոխքը իւր բոլոր զարհուրանքով բացուեցաւ թշուառ տիկնոջ աչքերի առջև: Նա դողդողաց, թուլացաւ և ընկաւ անգուլթ աչքերով բազուկների վրայ, որը գրկեց նրան և կրկին դրեց իւր անկողնի վրայ:

Այցելուն Վահան Մամիկոնեանն էր, — Սամուէլի հայրը և ուշաթափ եղած տիկնոջ հօր եղբայրը⁹:

Հսկայատիպ էր նա և ամրակազմ, և, որպէս առհասարակ բոլոր Մամիկոնեանները, օժտուած էր խիստ հաճելի կերպարանքով: Նրա փոքր ինչ խիստ դէմքը արտայայտում էր հաստատամիտ մարդու թէ՛ յամառութիւնը և թէ՛ անգթութիւնը, երբ այդ պէտք էր: Կրում էր պարսից նշաններ: Տիկնոջ անակնկալ ուշաթափութիւնը բաւական խռովութիւն պատճառեց նրան: Նա Համազասպուհիին այս աստիճան թուլասիրտ չէր կարծում, այդ էր պատճառը իւր այնպէս անզգուշ վարուելուն նրա հետ:

Բայց տիկնոջ ուշադնացութիւնը երկար չը տևեց: Նա բացարեց իւր լի սրտմտութեամբ աչքերը և, դառնալով գէպի իւր հօրեղբայրը, ասաց.

— Այդ էիլ ցանկանում, Վահան. . . Միթէ այդ աստիճան քարացած են քո մէջ մարդկային զգացմունքները, որ դու ծագում ես հազարաւոր ընտանիքների լացն ու կոծը, որ դու առոչինչ ես համարում այդ թրջուառների խորովվիլը իրանց տների ծածքերի ներքոյ, և նրանց թաղուիլը իրանց բնակարանների մոխրի մէջ. . .

— Ի՞նչու ես ինձ յանդիմանում, սիրելի Համազասպուհի, — պատասխանեց նա հանդարտ կերպով: — Այդ քո ամուսինն է, որ կրակ է թափում քաղաքի վրայ:

Տիկնոջ զայրացած գէմքը աւելի գունաթափուեցաւ:

— Իմ ամուսինը, — բացականչեց նա դողդոջուն ձայնով: — Այդ չէ կարող լինել, Վահան, նա իւր կեանքում

մի մրջկանի անգամ չէ վերաւորել: Բացարձակ իմ շղթաները, Վահան, ես այս բոլորիս կը գնամ, եթէ նա է, իմ սրտի բոլոր դառնութիւնը կը թափեմ նրա վրայ . . .

—Այո, նա է, իւր վայրենի լեռնակունքերով պաշարել է քաղաքը:

—Եթէ իմ ամուսինն է, անպատճառ ինձ համար է դործում այդ բարբարոսութիւնը: Խնջու բերեցիր ինձ այստեղ, Վահան, ինչու խռովեցիր առաքինի մարդուն: Դու աւերակ դարձիր մեր ամբողջները, և դրանով ևս չը կարողանալով յազեցնել քո անդթութիւնը, դու քո հարազատին, քո արեւնակցին զերի վարեցիր: Խնջ էր իմ յանցանքը: Խնջու եմ ես այստեղ, այս շղթաների մէջ, այդ քարեղէն բանդում, ուր ամենաթշուառ եղեռնագործներին են միայն աքսորում: Խնջու համար էր այդ բոլորը: Նըրձ համար, որ բարի և ողորմած մարդուն զազանութեան մէջ դնէիր, որ նա գար և այդ գոփալային, այդ զիւական խաղը խաղար դժբախտ քաղաքի հետ. . .

Նա բռնեց աչքերը, սկսեց դառն կերպով հեկեկալ: Նրա արտասուքը ազդեց Մամիկոնեան իշխանի վրայ, որը, գտնելով սրտի խռովութիւնը, բռնեց նրա շղթայափայ ձեռքը, և խիստ զղացուած ձայնով ասաց.

—Այդ յարգելի ձեռքերը, որ միշտ սովորած են եղել բարիք գործելու, այո, այժմ շղթայի մէջ են, և այդ շղթան դրել է եղբայրը: Բայց մի նախատիր ինձ, սիրելի Համազասպուհի: Ահաքի մէջ, մանաւանդ պետութիւնների կեանքի մէջ, լինում են այնպիսի դառն հանգամանքներ, երբ հայր, մայր, քոյր, եղբայր կամ օտար, —բոլորը հաւասար են, և հաւասար կերպով են պատժվում, երբ խոչնդոտ են դառնում մի մեծ ձեռնարկութեան իրադրմանը, որի մէջն է հասարակաց բարին, որից կախում է նրա ապագայ երջանկութիւնը: Մենք, —թէ ես և թէ Մերութանը, —ծառայում ենք այդ գործին. . .

—Ո՞րն է այդ գործը, ո՞րն է այդ մեծ ձեռնարկութիւնը:

—Քեզ յայտնի է, սիրելի Համազասպուհի, այլ ևս ինչու ես հարցնում:

Տիկնոջ տխուր աչքերը փայլեցան բարկութեան բողբոջով: Նա գոչեց.

—Ամօթ քեզ, Վահան, որ ամօթալի գործով արատաւորում ես Մամիկոնեանների պայծառ յեշատակը. . . Թող այն օրը սեւ լինէր, երբ դու աշխարհը եկար. . . Թող քո մայրը քո փոխարէն մի կտոր քար ծնած լինէր, և ոչ քեզ նման մի պատիժ ու պատուհաս հայոց երկրի համար . . .

Իշխանը լռեց: Նրա ամբողջ մարմնով անցաւ մի ցուրտ սառսուռ, և հանդարտ դէմքի վրայ երևացին անորոշ ցնցումներ, որ արտայայտում էին նրա խորին վրդովմունքը:

—Դու ինձ անիծում ես, Համազասպուհի:

—Ուրիշ խօսքերի արժանի՞ չես դու, Վահան: Նա, որ թողնում է մայրենի եկեղեցին, և պարսից հեթանոս-

տական կրօնն է աշխատում տարածել իւր հայրենիքում, —նա, որ դաւաճանում է իւր թաղաւորին, և պարսից բարբարոսական իշխանութիւնն է կամենում հաստատել իւր հայրենիքում, —նա, որ կրակով և արիւնով ոչնչացնում է հայրենի երկիրը, —նա միայն անէծքի է արժանի, Վահան: Անիծե՛ն քեզ հազարաւոր մայրեր, որ պիտի զրկուին իրանց որդիներին . . . կանիծե՛ն քեզ հազարաւոր ամուսիններ, որ պիտի այրի մնան . . . կանիծե՛ն քեզ հազարաւոր քոյրեր, որոնց եղբայրները պիտի ընկնին ներքին կռիւներում . . . կանիծե՛ն քեզ հազարաւոր մանուկներ, որ պիտի որբ մնան . . . կանիծե՛ք քեզ ապագայ սերունդը, քանի որ կը լիշէ չար մարդու չար գործերը . . .

Այդ խօսքերը կայծակի նման շանթում էին իշխանի սրտին:

—Այո, —պատասխանեց նա վշտալի ձայնով, —այդ բոլոր զոհերը պէտք է կատարուին . . . և ես շատ ցաւում եմ, որ պէտք է կատարուին . . . Բայց առանց այդ զոհերի փրկութիւն չի լինի . . . Թող ներկայ և ապագայ սերունդը անիծէ ինձ: Բայց իմ խիղճը հանգիստ է: Ես համոզուած եմ, որ վատ գործ չեմ կատարում: Խնջու ես դու, Համազասպուհի, մոռանում անցեալը, ինչու ես դու մոռանում պատմութիւնը, —ամենամօտ ժամանակների աղէտալի պատմութիւնը: Երբ Տիրանը, մեր այժմեան աքսորեալ թագաւորի հայրը, կամենալով իսպառ ջնջել Արծրունի և Ռշտունի նախարարների ամբողջ տոհմերը, երբ բոլորին կոտորել տուեց, առանց խնայելու սեռի և հասակի, —ո՞վքեր էին այն երկու մանուկները, որ միայն ազատ էին մնացել ընդհանուր կոտորածից:

—Մէկը Տաճատ Ռշտունին էր — իմ ամուսնի հայրը⁹, միւսը Ջաւասպ Արծրունին էր — Մերութանի հայրը¹⁰:

—Այո, այդ երկուսը միայն կենդանի մնացին երկու նախարարական մեծ տոհմերի բազմադամ գերդաստանից: Բայց երբ այդ երկու մանուկներին ևս դահիճները բերեցին Տիրանի առջև մորթելու, —ո՞վքեր էին, որ մերկ սրերը ձեռքում յարձակուեցան արեան հրապարակը և ազատեցին անմեղ մանուկներին:

—Մէկը քո հայրն էր — Արտաւազդը¹¹, միւսը քո եղբայրն էր — Վասակը¹²:

—Այո, Համազասպուհի, մէկը իմ հայրն էր, միւսը իմ եղբայրը: Այդ երկու մանուկների պատճառով, նրանք թողին Տիրանի ծառայութիւնը, թողին իրանց հայրենի ժառանգութիւնը — Տրօնը, և ամրացան Տայոց լեռների մէջ: Այնտեղ մանուկներին սնուցին, մեծացրին, և իրանց աղջիկներին նրանց կնութեան տուեցին: Ջաւասպից ծնունդաւ Մերութան Արծրունին, իսկ Տաճատից Գարեգին Ռշտունին — քո ամուսինը: Եւ այսպէս կրկին շարունակուեցան երկու բնաջինջ եղած նախարարութիւնները¹³:

—Ես չեմ հասկանում, ինչու համար ես յիշեցնում ինձ այդ բոլորը, —ընդհատեց տիկինը:

—Նրա համար, Համազասպուհի, որ Արշակունիները

տան վրայ արիւն կայ, և արիւնը պէտք է արիւնով մաքրուի . . .

— Բայց ոչ անմեղ ժողովրդի արիւնով:

— Եւ անմեղ ժողովրդի արիւնով, երբ նա չիմարաբար միջամտութիւն է գործում, և պաշտպան է հանդիսանում Արշակունիների փչացած, անբարոյականացած տանը, որից եթէ վաղուց աղատուած լինէինք, աւելի բախտաւոր կը լինէինք՝ թէ մենք և թէ մեր աշխարհը:

— Յնորքներ են պտըտվում քո գլխում, Վահան, — ասաց տիկինը զայրացած ձայնով: — Կիրքը, ատելութիւնը, անզուսպ վրէժխնդրութիւնը կուրացրել են քեզ, և խել են քեզանից ամեն բան, ինչ որ մարդկային է, ինչ որ աստուածահաճոյ է: Ասա ինձ, ինչով է մեղաւոր Տիրանի որդի Արշակը, մեր ներկայ դժբախտ թագաւորը, որ այժմ հեծում է Անուշ բերդի մթին բանդերում, — ինչով է մեղաւոր նա, որ իւր հայրը այսպէս կամ այնպէս է վարուել:

— Նրանով, սիրելի Համազասպուհի, — պատասխանեց իշխանը, դառն կերպով ծիծաղելով, — որ նրա ձեռքերն ևս մաքուր չեն արիւնից: Մի փոքր անձնասիրութիւն ունեցիր, Համազասպուհի: Ո՞վ սպանել տուեց քո հօրը, կամենում եմ ասել՝ և՛ իմ եղբօրը¹⁴:

— Արշակ թագաւորը:

— Ո՞վ կոտորել տուեց մեր փեսայ Կամսարականների ցեղը և ազա՛հ ձեռքով յափշտակեց նրանց Արուսեակաշատ քաղաքը և Արտազեթէս ամրոցը¹⁵:

— Արշակ թագաւորը: — Բայց դրանով ինչ ես կամենում ապացուցանել, Վահան: Քո և Մերութանի ապստամբութիւնը Արշակունեաց թագաւորների դէմ չէ, այլ թագաւորութեան դէմ է: Հասկանո՞ւմ ես, Վահան: Տիրանը կամ նրա որդի Արշակը կարող էին վատ թագաւորներ լինել: Բայց ինչով են մեղաւոր նրանց ժառանգները: Գուցէ Արշակի որդի Պապը շատ լաւ թագաւոր կը լինի մեզ համար:

— Սխալվում ես, Համազասպուհի, օձից ձուկն չի ծնուի, և ոչ զայլից դառն:

— Դու ես սխալվում, Վահան: Ահա քեզանից ծնուել է Սամուէլը, որ ամենապատուական երիտասարդ է:

Հազիւ թէ ամբողջ աշխարհում կարող էր գտնուել մի արարած, որ Համարձակուէր այնպէս երես առ երես և այնպէս կծու կերպով նախատել այդ գոռոզ, անձնասէր իշխանին, և ինքը մնար անպատիժ: Բայց Վահանը ոչ միայն յարգում էր նրան, այլև սաստիկ սիրում էր: Մամիկոնեան բոլոր աղջիկների մէջ յայտնի էր Համազասպուհին՝ թէ իւր բարձր առաքինութեամբ և թէ իւր խելքով: Այդ էր պատճառը, որ վայելում էր բոլորի սէրը: Բայց իշխանը, նկատելով, որ վիճաբանութիւնը խիստ սուր կերպարանք է ստանում, զանցառութեան տուեց իւր Հարազատից կրած վիրաւորանքը, ասելով.

— Սամուէլը իմ որդին չի լինի, եթէ ինձ չի հետևի. . . Բայց այդ թողնենք, մենք հեռանում ենք հարցից, Համազասպուհի: Իմ բերած ապացոյցները Տիրանի և

Արշակի անկարգ վարմունքների մասին, միայն այն նպատակով էր, որ քեզ ցոյց տամ, թէ ես և թէ Մերութանը իրաւացի պատճառներ ունենք Արշակունիներին ատելու: Նոյն իրաւացի պատճառները ունէիր աւելի դու, Համազասպուհի, որովհետև Արշակը քո հայրապա՛սն է: Նոյն իրաւացի պատճառներն ունէր և քո ամուսինը, որովհետև Արշակունիները կոտորել տուին նրա ամբողջ ազգատոհմը: Բայց թէ դու և թէ քո ամուսինը՝ ոչ միայն հաւատարիմ էք մնացել ձեր նախնիքը կոտորողներին, այլ մինչև անգամ ամենայն յամառութեամբ պաշտպանում էք նրանց: Ով որ նրանց պաշտպան է, մեր — թշնամին է: Եւ թշնամու հետ՝ մենք կը վարուենք թշնամաբար: Այդ էր պատճառը, որ ես և Մերութանը կործանեցինք ձեր ամրոցները և քեզ այստեղ գերի բերեցինք, Համազասպուհի:

— Ի՞նչու համար բերեցիք:

— Որ քո ամուսինը անձնատուր լինի:

— Ահա տեսնո՞ւմ ես, փոխանակ անձնատուր լինելու, նա այրում է Մերութանի քաղաքը, և մենք այս բոլորի գտնվում ենք հրեղէն ծովի մէջ: Ձեր վայրենութեամբ ինչ շահեցաք, Վահան, — աւելի ոչինչ, քան թէ բորբոքեցիք մի ներքին, արիւնահեղ պատերազմ: Եւ այդ պատերազմը կը շարունակուի, և աւելի զարհուրելի կերպարանք կը ստանայ, քանի որ դուք չէք դառնայ ձեր չափ ճանապարհից: — Կրկնում եմ, ինչ որ մի քանի բոլոր առաջ ասացի. աշխատել ոչնչացնելու քրիստոնէական կրօնը, աշխատել կործանելու հարազատ թագաւորութեան գահը, — դա միայն դաւաճանների և մատնիչների գործն է: Թէ ես և թէ իմ ամուսինը դաւաճաններին աջակից չենք լինի. . .

— Ի զուր ես այսպէս մտածում, Համազասպուհի: Մենք, կամենում եմ ասել՝ թէ ես և թէ Մերութանը, մեծ յանցանք գործած կը լինէինք, եթէ մեր դիտաւորութիւնը այն լինէր, որպէս դու ես կարծում, ոչնչացնել կրօնը: Մենք աշխատում ենք վերագա՛ւնալ մեր հին կրօնին, մեր նախահարց սիրելի աստուածներին: Մեր ժողովրդի մեծ մասը տակաւին իւր հին կրօնին է հետեւում, և խորշելով խորշում է քրիստոնէութիւնից: Ի՞նչ տուեց մեզ քրիստոնէութիւնը: — Այդքանը միայն, որ մօտեցրեց մեզ խաբեբայ բուզանդացիներին, և հեռացրեց, թշնամացրեց մեզ մեր վաղեմի բարեկամ պարսիկներին հետ:

— Մի՞թէ կարելի է, Վահան, այդպէս քաղաքական նկատումներով նայել կրօնի վրայ և նրան զանազան շահերի խաղալիկ դարձնել: — Որովհետև պարսիկների հետ բարեկամանալու համար հարկաւոր է փոխել կրօնը, ուրեմն պէտք է փոխել. . .

— Ես դեռ չը վերջացրի, Համազասպուհի, դու ինձ միշտ ընդհատում ես:

— Վերջացրո՛ւ:

— Ի զուր ես մտածում և այն, թէ մենք աշխա-

տում ենք կործանելու մեր արքայական հարազատ դա-
հը: Միթե Արշակունիները մեր հարազատներն են: Նը-
րանք մեզ համար խորթ են, անհարազատ են, որովհե-
տե օտար երկրից եկած պարթևներ են¹⁶: Նրանց միայն
համբերում էինք մենք, համբերում էին և պարսիկները,
քանի դեռ Պարսկաստանում նույնպես Արշակունեաց տոհմն
էր տիրում: Այնտեղ ընկան նրանք և հիմնուեցաւ նոր
Սասանեան պետութիւն: Այժմեան Սասանեանները չեն
կարող համբերել, և չեն համբերում մեր քրիստոնեայ
Արշակունիներին: Մենք աշխատում ենք այդ դաշտակողու-
թեան քարը մէջտեղից վերցնել: Մենք այսուհետեւ միայն
կունենանք մեր հարազատ թագաւորը, որովհետեւ Ջալուհը
խոստացել է տալ Մերութանին հայոց թագաւորութիւնը:

Տիկնոջ գէմքի վրայ երևաց մի արհամարհական ժը-
պիտ, և նա գեղեցիկ դուլեր շարժելով պատասխանեց.

—Թէ որքան կարելի է հաւատալ խորամանկ Ջալու-
հի նենգաւոր խոստմունքներին,—այդ դեռ մի երազական
ցնորք է, որով խելագար Մերութանը միայն կարող է
հրապուրուել: Այդ թող մնայ: Բայց եթէ այնպէս դատե-
լու լինենք, որպէս դու ես դատում, Վահան, ասելով,
թէ Արշակունիները մեր հարազատները չեն, որովհետեւ
օտար երկրից եկած պարթևներ են,—այդպիսով մեզանից
ոչ ոք հարազատ չի լինի հայոց երկրին: Մենք, Մամի-
կոնեաններս, ճենացիներ ենք, քո սիրելի Մերութանի
նախնիքը ասորեստանցիք են¹⁷, և այդպէս, շատ նախա-
բարական տներ օտար ծագումներից են առաջ եկած:
Բայց ժամանակները բոլորին հայացրին. այժմ հայոց լե-
զուով են խօսում, հայոց կրօնն են պաշտում, և արիւ-
նով խառնուեցան հայերի հետ: Նոյն պայմաններին են-
թարկուեցան և Արշակունիները:

Իշխանի համբերութիւնը հատաւ: Նա վերկացաւ և,
կանգնելով տիկնոջ մօտ, արտասանեց հետեւեալ խօսքերը.

—Դու սիրում ես վիճաբանել, համազասպուհի, դու
վիճաբան էիր և այն ժամանակ, երբ դեռ փոքրիկ էիր
և մեր ամրոցի բակում միասին գնդակներ էինք խաղում:
Ես կարճ կը կտրեմ քեզ հետ: Ահա մեր ուխտը. քրիս-
տոնէութիւնը պէտք է ոչնչանայ, Արշակունեաց իշխա-
նութիւնը պէտք է ընկնի, որովհետեւ այդ է պահան-
ջում մեր երկրի խաղաղութիւնը: Մերութանը պէտք է
հայոց թագաւոր դառնայ՝ պարսից գերիշխանութեան ներ-
քոյ: Մենք պէտք է կրօնով միանանք պարսիկների հետ՝
մեր բարեկամութիւնը աւելի ամրապնդելու համար: Մեր
և նրանց մէջ կրօնի խտրութիւն չի պիտի լինի:

—Թող նրանք միանան մեզ հետ,—ընդհատեց տի-
կինը,—թող նրանք ընդունեն քրիստոնէութիւնը, դար-
ձեալ մեր և նրանց մէջ կրօնի խտրութիւն չի լինի:

—Միշտ տկարները հետևում են հզօրներին: Մենք
տկար ենք, իսկ նրանք զօրաւոր:

—Քրիստոնէութեան մէջ՝ ամենափոքրը ամենից
մեծն է, և ամենատկարը՝ ամենից զօրաւորը:

—Այդ ցնորք է. տկարը տկար է, զօրաւորը՝ զօրաւոր:
Դու միայն այն աստ, համազասպուհի, համաձայն ես մեզ հետ:
—Երբէք:

—Ով որ մեզ հետ համաձայն չէ, մեր թշնամին է:
—Ես ամենևին ինձ քո բարեկամ չեմ համարում,
թէ և քո եղբոր աղջիկն եմ:

—Ով որ մեզ չի հետևում, նա կը պատժուի, և ան-
խնայ կերպով կը պատժուի:

—Դրանից աւելի պատիժ այլ ևս ինչ պէտք է լինի:
Նա ցոյց տուեց իւր շղթաները:

—Դրանից աւելի սարսափելին կայ, համազասպուհի:

—Ես պատրաստ եմ, Վահան:

—Լաւ մտածիր:

—Ես բոլորը մտածել և վճռել եմ. . .

Դրսի աղաղակները լսելի եղան աւելի զարհուրելի
հնչիւններով: Փոքրիկ սրահակը, ուր գտնվում էին նը-
րանք, լուսաւորուեցաւ վառ-արիւնագոյն լուսով: Վի-
ճաբանութիւնը ընդհատուեցաւ: Տիկինը բռնեց աչքերը,
բացականչելով.

—Ահա, Վահան, քո սպառնալեաց պատասխա-
նը. . . ահա ինչ էք ցանկանում դուք—այդ կրակը, այդ
արիւնը. . .

Ի Ա Ֆ Ֆ Ի

(Կը շարունակուի):

Խմբագիր-հրատարակիչ Ա. Բ. Գ. Ա. Յ. ՈՒՎ. Զ. Ա. Ն. Ի. Ս. Ս. Ս. Ս.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վրաստանի և Իմէրէթի հայոց վիճակային կոնսիս-
տորիայի ատենի մէջ նշանակած է աճուրդ 'ի 15 Ապրիլի
սոյն ամի, առանց կրկնաճուրդի, կապալաւ տալու հա-
մար եկեղեցական գիւղերը Ախալքալաքի գաւառի:

Անգամ կոնսիստորիայի Թաթեոս Քաչ. Խօջաէյնաթեանց.

3—3

Լոյս տեսաւ Ս. Պետերբուրգում եւրոպական նօտա-
ներով «Քնարիկ Մանկական» երգարանը, աշխատասիրու-
թիւն ՂԱԶԱՐՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆԻ, որ պարունա-
կում է իւր մէջ հատընտիր մանկական երգեր, պար-
երգեր և աղօթքներ, որոնք յարմարեցրած են դաշնա-
մուրի վերայ նուագելու: Իւրաքանչիւր օրինակի գինն է
ճանապարհածախքով 2 ռուբլի: Վաճառվում է Թիֆլի-
զում պ. Յ. Սուգանաճեանի երաժշտական գրախանու-
թիւմ և միւս գրավաճառանոցներում, նոյնպէս և աշ-
խատասիրողի մօտ, որի հասցէն հետեւեալն է. Թիֆլիս—
Հաւլաբար, Ղազարոս քահանայ Յովսէփեան:

ԲԺ. Բէյխը վերագարձել է Թիֆլիզ և ընդունում
է աչքացաւ ունեցող հիւանդներին առաւօտները: Բնա-
կարանը. Ստարո-Արսենաւնայեա № 17:

(3—3)

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԵՒ ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ ԵՒ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌՎԱՆՈՅՈՒՄ

ԿՐՕՆԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐՈՒԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆ

Հայոց եկեղեցական-ժխական ուսումնարանների համար.

Համաձայն ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսից հաստատուած ծրագրի:

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՒՏ ՔԱՂ. ԱՂԱՆԵՍՆՅՈՒ

Գինն է 25 կոպէկ:

Շուտով կը տպագրուի կրօնի դասագիրք երրորդ տարուայ համար:

ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ ՆՆ

SAINT - MARTIN, Mémoires sur l'Arménie 2 հատոր, կազմուած: Առաջին հատորում պակասում են ընծայականից և Ազդարարութիւնից մի մի թուղթ, ընդամենը 4 էրես, որ կարելի է, ըստ կամաց, արտագրել ուրիշ օրինակից և ամբողջացնել: Գինն է 60 րուբլի:

LEBEAU, Histoire de Bas-Empire, Սէն Մարտէնի և Բրոսսէի ծանօթութիւններով. 21 հատոր, կազմուած: Գինն է 50 րուբլի:

Գինն է Ս. Петербургъ, Большая Итальянская, д. 15, кв. 34. Ստ. Մալխասեանցին:

ԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ինքնագիր և թարգմանածոյ առակներ և երգեր ժողովրդական լեզուով գրուած.

Ժողովից Ա. ԲԱՆՍՈՐԵԱՆՅՈՒ

Գինն է 50 կ.

Վաճառվում է «Կենտրոնական Գրադաճառանոցում», Օտարաբաղաճայից Հանապարհաճախից համար ուղարկում են 15 կ.

5—3

Ա. Ղ. Օ. Թ. Ա. Գ. Ի. Բ.

Ըստ ժամակարգութեան Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ.

Պարզաբանեալ է Տէր-Յովհաննէս քաջ. Մկրեան.

Հրամանա Տ. Ներսիսի ս. Պատրիարքի եւ հաճութեամբ կրօնային ատենի:

Այս ընտիր Աղօթագիրքը, որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ժամակարգութեան ամփոփումն է, բայց աւելի կանոնաւորած և այնպէս յարմարեցրած, որ իւրաքանչիւր Հայ-քրիստոնեայ, ձեռքին ունենալով սորան, կարող է անխափան հետեւել առօրեայ ժամատացութեանը և, ինչպէս ճշմարիտ հաւատացեալ, կարողալ իւր եկեղեցու աղօթքները ըստ աւուր պատշաճի, տանը և եկեղեցւոյ: Աղօթքներից մի քանիսների թարգմանութիւնն ևս դրած է պարզ և դիւրին ոճով:

Սոյն աղօթագիրքը—ժամագիրքը, որ հրատարակուած է ընտիր տպագրութեամբ զարդարած մի քանի շքեղ պատկերներով և սիրուն կազմած, արժէ ընդամենը 1 ր. 50 կ. մինչդեռ հասարակ ժամագիրքները երկու րուբլուց պակաս երբէք չեն արժենում:

Առաջարկում ենք սորան որպէս ընտիր և յարմար ընծայ ուսումնարանների աշակերտներին և աշակերտուհիներին:

Լոյս տեսաւ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Առաքել Բազադրեանի:

ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆԸ

և վաճառվում է բացառապէս Կենդրոնական Գրադաճառանոցում: Գինն է 25 կոպ. գումարով գնողներին 20% զիջումն:

Սոյն տեղում վաճառվում է Ա. Բազադրեանի ՈՒՂԱԿՅՈՅՑ ՀԱՅ ՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ: Գինն է 1 ր.:

3—2

Unter dem Titel

ARMENISCE BIBLIOTHEK

(Herausgeber: ABGAR IOANNISSIANY)

führe ich dem deutschen Lesepublikum eine Serie der besten, ausgewählten Werke einer in Europa noch wenig bekannten, und doch viele Schätze bergenden Litteratur der Gegenwart in vorzüglichen Uebersetzungen und gediegener handlicher Ausstattung vor.

Als erster und zweiter Band wurden soeben ausgegeben

I

DREI ERZÄHLUNGEN

von

RAPHAEL PATKANIAN

Aus dem Armenischen uebertragen

von

ARTHUR LEIST

Ein Band 8°, 13 Bogen.—Preis 75 kop.

II

LITTERARISCHE SKIZZEN

von

ARTHUR LEIST.

Inhalt: Ein Volkssänger. Raphael Patkanian. Pater Leo Alischan. Mkrtitsch Beschiktaschlian. Abo-wian. Die Kongregation der Mechitaristen. Erz-bischof Gabriel Aiwasowski. Gabriel Sundukiantz. Das armenische Zeitungswesen. Ein Vater seines Volkes.

Ein Band 8° 12 Bogen.—Preis 75 kop.

III

BILDEN AUS PERSIEN UND TÜRKISCH-ARMENIEN

von

RAFFI

Aus dem armenischen übersetzt

von

LEO RUBENLI

Ein Band 8°, 14 Bogen. Preis 75 kop.

Für den Kaukasus ausschliesslich zu haben in der Центральная Книжная Торговля въ Тифлисъ.

WILH. FRIEDRICH

K. R. Hofbuchhändler

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 28 Марта 1887 г.
Типографія И. Мартиросіанца, на Орб. ул., д. № 1/2